

Faktory sociálního vyloučení

Petr Mareš

VÚPSV Praha
výzkumné centrum Brno
2006

Vydal Výzkumný ústav práce a sociálních věcí,
Praha 2, Palackého náměstí 4
Vyšlo v roce 2006, 1. vydání, náklad 27 výtisků, počet stran 41
Tisk: VÚPSV

Recenze: Dr. Libor Prudký (Fakulta soc. věd UK – CESES)
Ing. Petr Víšek (MPSV)

ISBN 80-87007-15-8

Tato zpráva se zabývá konceptem sociální exkluze, který koncem 90. let ovládl diskurz sociální politiky v Evropské unii a ovlivnil i diskurz sociální politiky v České republice. I když je v současné době tento koncept vytlačován koncepty sociální inkluze a sociální koheze (integrace) - stejně jako i on kdysi vytlačil dříve dominující koncept chudoby, zůstává součástí obou diskurzů (bez něho by byly zmíněné koncepty inkluze a koheze méně srozumitelné). Ve skutečnosti se zpráva soustřeďuje jen na vybrané dimenze sociální exkluze, ale snaží se zasadit je do kontextu ostatních dimenzí a současně diskutovat rozsah a povahu sociální exkluze v České republice a otázku nakolik se tento koncept a zaměření sociální politiky v České republice ovlivňují. Studie si nekladla za cíl encyklopedický záběr ani analýzu širších vztahů konceptu sociální exkluze s koncepty sociální inkluze a sociální koheze. To nedovoloval čas ani pracovní kapacita ani použitá data. Jde tedy o sondu spíše intenzivní než extenzivní, první krok, po němž budou následovat další.

Empirická data, s kterými studie nejvíce pracuje, jsou dvojí - pocházejí ze dvou rozsáhlých výběrových šetření, a to:

- *Šetření sociální situace domácností*, které provedl Český statistický úřad v roce 2001 podle modelu European Community Household Panel (v textu budou data z tohoto šetření označována jako ČSÚ 2001). Vlastní šetření proběhlo ve všech krajích v období od 18. května do 10. června 2001. Šetření zahrnovalo samostatné dotazníky za byt (dotazník označený A), za hospodařící domácnost (dotazník B) a za osoby 16leté a starší (dotazník C), bylo rozsáhlé a probíhalo formou interview. Na údaje týkající se celé domácnosti, resp. bytu, byli dotazováni uživatelé bytu nebo jejich partneři. U dotazníku za osoby, který obsahoval řadu různě zaměřených otázek zjišťujících osobní názory jednotlivých členů domácnosti (vlastní zdraví, rodinné společenské vztahy a kontakty, sociální situace vlastní domácnosti), bylo vyžadováno, aby respondentem byla příslušná osoba.

počet vyšetřených bytových domácností		10 180	60,7%
počet nevyšetřených bytových domácností		6 586	39,3%
v tom: domácnost nezastižena		1 560	23,7%
odmítnutí šetření		5 023	76,3%
v tom z důvodu:	cizí státní příslušník	53	1,1%
	rodinné důvody	324	6,4%
	nedůvěra, strach	462	9,2%
	neochota sdělovat informace	4 184	83,3%
dodatečně vyřazeno ze zpracování		3	

Účelem šetření bylo získat nejnovější reprezentativní údaje o sociálně-demografických charakteristikách osob i domácností v ČR, úrovni a stupni diferenciaci jejich příjmů, dále pak informace o vybavenosti domácností a charakteristikách bydlení. Bližší informace lze nalézt na:

http://www2.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/3006-03-v_roce_2001-metodicke_vysvetlivky

- *Šetření sociálně slabých domácností* provedeném Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně na přelomu roku 2004/2005 na souboru osob (domácností), které můžeme pokládat jednak za příjmově znevýhodněné, jednak za potenciální pracovní sílu (v textu budou data z tohoto šetření označována jako FSS 2004). Výběrový soubor představuje 2 229 osob, které buďto byly příjemci dávek sociální pomoci v průběhu roku 2004 z titulu nedostatečnosti příjmu anebo svou příjmovou situaci pokládají za stejně problematickou, jako je situace příjemců dávek (a uvažovaly tedy o tom, že o tuto dávku požádají). Soubor byl vytvořen na základě rozboru struktury příjemců dávek sociální péče a podle něj byl nastaven kvótní výběr tak, aby zahrnul 20-25 % osob do 25 let, asi 50 % osob ve věku 25-45 let a asi 20 - 25 % osob nad 45 let, v podobném poměru (po 50 %) muže a ženy a v dále podobném poměru domácnosti bez dětí, úplné domácnosti s dítětem a neúplné domácnosti s dítětem (asi po třetině každého typu domácnosti). Kvóty byly stanoveny i prostorově, na základě znalostí počtů příjemců dávek sociální péče v okresech (regionech). V analyzovaném souboru byli vyloučeni studenti a příjemci plných starobních a invalidních důchodů cca 10 % dotázaných. Survey zachytil jak postavení osob a domácností na trhu práce - aktuální i v minulosti, tak i různé charakteristiky příjmové, materiální a sociální deprivace, a konečně i využití vybraných opatření veřejné politiky.

Obsah

1. Úvod.....	5
2. Prostor a sociální exkluze.....	10
2.1 Situace v České republice	12
3. Kdo je vystaven riziku sociální exkluze.....	16
3.1 Situace v České republice	17
3.1.1 Etnicita - Romové	17
3.1.2 Postavení na trhu práce	18
3.1.3 Nezaměstnanost	19
3.1.4 Ostatní	21
4. Dimenzionalita sociální exkluze - situace vyloučených	22
4.1 Situace v České republice	23
4.1.1 Bytová situace	23
4.1.2 Finanční tíseň	26
4.1.3 Investice.....	26
4.1.4 Spotřeba	27
4.1.5 Zdraví	28
4.1.6 Sociální dimenze vyloučení	28
4.2 Přetrvávání chudoby.....	29
5. Závěr a implikace pro sociální politiku.....	30
Literatura	36
Přílohy	40

Otevře-li se někde hluboká propast, například taková, která hrozí ze všech stran sevřít a identifikovatelně vydělit nejnižší třídu, je to vnímáno jako skandál jen těžko slučitelný s principy či fungováním společnosti.

Ernest Gellner: Nacionalismus, str.44

1. Úvod

Gellnerova normativně laděná zmínka o významném charakteristickém riziku moderní společnosti se neobrací ani proti její hierarchické povaze ani proti dominanci meritokratického principu v ní panujícího. Upozorňuje však na to, že dnešní společnost je legitimizována v očích svých členů zejména ekonomickým růstem, jenž jde ruku v ruce s obecným růstem blahobytu, na němž se různé sociální vrstvy či jedinci mohou podílet rozdílnou měrou, ale *z něhož není, respektive neměl by být, nikdo z principu a apriori vyloučen*. Je jistě sporné, zda expanze konceptů, jako jsou sociální exkluze a sociální inkluze do úvah o chudobě či do úvah o etnických kulturách a o soužití mezi nimi:

- odráží skutečně nové společenské jevy a procesy (do jaké míry tedy jde o přizpůsobení terminologie měnící se realitě - zejména změnám v sociální stratifikaci);
- jde (pouze) o nový pohled na staré věci, přičemž slovo „pouze“ ponecháváme v závorce, abychom potlačili pejorativní význam jeho použití;
- nebo je jen přizpůsobením terminologie přenesením akcentu z jednoho aspektu daných jevů či procesů na jiný aspekt.

Příkláníme se k prvnímu z uvedených názorů, což je ovšem problematické v tom, že koncept sociální exkluze je, navzdory svému širokému používání v akademické sféře i v diskurzu dokumentů Evropské unie, stále dosti vágní. A tak je dosti vágní i představa, na koho a na co má být zacílena sociální politika bránící sociální exkluzi (jaké atributy ohrožených jedinců a kolektivit, respektive atributy společnosti, představujících riziko jejich vyloučení, mají být ovlivňovány a měněny a o které jedince či kolektivity se jedná). Na obsah a význam konceptu sociální exkluze existuje celá řada rozdílných názorů, které jsou rozprostřeny na celé škále (blíže o tom Lister 2004)¹:

- od přesvědčení, že se jedná o *širší a pro výklad současných sociálních problémů relevantnější koncept než koncept chudoby*, neboť chudoba je jen jednou z dimenzí sociálního vyloučení ať již ji chápeme jako důsledek sociálního vyloučení (zejména z trhu práce) nebo naopak jako příčinu sociálního vyloučení (Woodward and Kohli 2001)
- až po přesvědčení, že nejde o nic nového, ale je to jen *jiné jméno pro chudobu* (Levitas 1996).

Významné však je, že se koncepty „exkluze, inkluze a koheze“ etablovaly v politickém diskurzu Evropské unie a zřetelně ovlivňují ideologii i praxi její sociální politiky a tím, byť v různé míře, též ideologii i praxi sociální politiky jednotlivých zemí Evropské unie - včetně České republiky. Používání těchto konceptů je založeno na přesvědčení, že vedle klasického problému vertikálních nerovností se dnes ve společnosti objevuje stále naléhavěji *problém nerovností a disproporcí horizontálních, jež ohrožují její kohezi stejnou měrou jako dříve nerovnosti vertikální (třídní), ne-li více*. V praxi Evropské unie byl nejprve důraz kladen spíše na nerovnosti mezi zeměmi (regiony) než na nerovnosti mezi sociálními skupinami a

---

¹ Chudoba může být příčinou sociální exkluze již tím, že brání realizaci občanských práv nebo tlumí zájem o jejich uplatnění a mění aktivní občany v klienty sociálního státu (Room 2000) nebo naopak, sociální exkluze může vést k chudobě (Sen 2000), ale exkluze může být chápána i jako určitá extrémní forma chudoby (Leisering a Leibfried 1999) či naopak chudoba může být považována za jednu z řady dimenzí sociální exkluze (Berghman 1997).

vrstvami uvnitř těchto zemí. Jejich původ byl pak chápán spíše jako důsledek strukturálních faktorů. Uvažovalo se o nich v redistributivním diskurzu, v němž je sociální exkluze spojována s chudobou co se týče příčin (nízký příjem a nedostatečné zdroje) i způsobu, jak ji překonat - totiž redistribucí bohatství prostřednictvím sociálního státu. Stále více však sílí pocit, že *sociální koheze*, o níž se usiluje uvnitř Evropské unie a k jejímuž posilování má sloužit redistribuce tlumící rozdíly mezi nejbohatšími a nejchudšími členskými zeměmi, je ohrožována i jinými faktory. Pozornost se soustřeďuje na skupiny a jedince vyloučené z hlavního proudu společnosti obecně, což nemusí být jen chudí (stejně jako všichni chudí nemusí být sociálně vyloučení).

Přesun pozornosti k horizontálním nerovnostem (stále naléhavěji vystupujícím nerovnostem založeným na etnickém, kulturním či náboženském základu) vystihuje i konstatování Giddense (1998:104), že „*koncept exkluze se nevztahuje k stupňování nerovností, ale k mechanismům, které mají za následek oddělování určitých skupin od hlavního proudu společnosti*“. Nejde tedy, v intencích tohoto výroku, ani tak o rozdělení „nahore“ a „dole“ jako spíše o rozdělení „uvnitř“ a „vně“. Přesun od pojmu chudoby k pojmu exkluze není tedy jen pouhou záměnou pojmů, ale představuje i *záměnu předmětu zájmu*. Tím již dnes není ani tak problém distribuce bohatství ve společnosti jako spíše problém pout, která spojují její jednotlivé segmenty - problém ohrožení její sociální koheze či soudržnosti. Toto ohrožení může být důsledkem zejména čtyř faktorů (mnohdy jejich kombinací), kterými jsou především:

- Odmítnutí majoritní společnosti integrovat určité jedince či kolektivity. Může jít o marginalizované osoby, ale i o celé kolektivity odmítané vědomě majoritou na základě jejich kulturní, náboženské či jiné odlišnosti.
- Odmítnutí určitých jedinců či kolektivit integrovat se a jejich tendence vytvářet uzavřené kulturně (nebo úžeji nábožensky) vymezené enklávy, často i ve formě komunit, které jsou vymezeny i územně a ohraničují se mnohdy i kulturně a jazykově (vytváří se tak hranice mezi těmito komunitami a majoritní společností).
- Osobní charakteristiky vylučovaných osob, jako jsou nízká úroveň jejich kapitálů (ekonomického kapitálu, vzdělání a sociálního kapitálu) nebo nekompatibilita jejich kapitálů s kapitálem majoritní společnosti (odlišný kulturní kapitál). Tyto osobní charakteristiky považují někteří za důsledek osobnostních defektů a nemorálnosti, jiní poukazují na to, že jsou dány hlavně strukturálními faktory (blokové příležitosti).
- Strukturální faktory (často související i s hodnotami) bránící jedincům či kolektivitám integrovat se (nezávisle na jejich vůli k integraci i nezávisle na vůli majoritní společnosti integrovat je), zejména velké nerovnosti (podporované například meritokratickými hodnotami), povaha lokálních trhů práce, na něž jsou vylučované osoby odkazovány, špatné životní prostředí a nedostatečná občanská vybavenost území, na němž žijí.

Zmíněné faktory často působí společně, a proto je velmi obtížné celou situaci změnit a dochází zde k sociální reprodukci marginalizace a vyloučení. Příkladem toho je v České republice situace Romů, jejichž postavení by bylo možno zlepšit nejen bojem proti předsudkům majoritní společnosti a diskriminaci, ale hlavně růstem jejich vzdělanosti (což je v meritokratické společnosti, jakou evropská společnost bezpochyby je, *conditio sine qua non*). Bez tohoto růstu vzdělanosti se nelze vyvázat ze sekundárního trhu práce, příjmové chudoby ani rizika sociální exkluze. Je to ovšem obtížné v situaci, kdy na jedné straně existuje silná absence vědomí významu vzdělání v romských rodinách² a na druhé straně je zde řada překážek, jež musí romské dítě na cestě ke vzdělání překonat. Ať již je to fakt, že se romské dítě jen málo může spolehnout na podporu a pomoc při učení v rodině, tak i koncentrace romských dětí v třídách a nediferencovaný přístup k nim (není snaha vyrovnávat

---

² Není se čemu divit, protože zde neexistují pozitivní vzory ukazující na to, čeho lze vzděláním dosáhnout.

inkonzistenci v povaze kulturních kapitolů romských a neromských dětí). Nemluvě již o snaze chápat kulturní handicap jako handicap intelektový (jedním ze skutečných nástrojů sociální exkluze v České republice jsou vedle *holobytů* zejména *zvláštní školy* - v obou je podíl Romů vyšší, než by to odpovídalo jejich podílu v populaci).

Tak či onak, sociální exkluze se vymezuje jako proces, v němž se společnost výrazně polarizuje. Je to proces vydělování jedinců i sociálních kolektivů ze společnosti, který je zbavuje práv a povinností, která jsou s členstvím v ní spojena. Nepochybně zde sehrává významnou roli rostoucí význam konceptu lidských práv. Ostatně, vyloučení z těchto lidských práv je chápáno jako nejextrémnější forma sociální exkluze (nemít jídlo, vodu, bezpečí, zaměstnání...). Tomu odpovídají i širší definice sociální exkluze jako ta, jež je uváděna v „United Nations Development Program“. V ní se sociální exkluzí rozumí *nepřiznání základních občanských a sociálních práv* a tam, kde tato práva nejsou přímo upírána, se jí pak rozumí *nedostatečný přístup k politickému a zákonnému systému nezbytnému pro uplatnění těchto práv*. Zdá se, že zatímco slovenští sociologové upozorňují na to, že toto vyloučení ze základních lidských práv je charakteristické pro mnohé romské osady na Slovensku, v České republice se s ním setkáváme jen výjimečně.

Užší definice pak nejčastěji označují za sociálně vyloučené ty, kdo z důvodů, jež jsou mimo jejich kontrolu, nemohou participovat na normálních aktivitách občanů dané společnosti, na než aspirují (Burchardt et al.1999). Podle definice Komise evropských společenství *představuje sociální exkluze vyloučení jedinců i sociálních skupin z ekonomického a sociálního života (z trhu práce, společenských organizací, sousedství v majoritní populaci ap.), a tím i z možnosti podílet se na právech (především sociálních), životních prostředcích a zdrojích blahobytu sdílených zbytkem populace*. Sociálně vylučování jsou tak krácení ve svých základních občanských právech, ať již jde o práva na politické a náboženské přesvědčení a kulturní/národnostní identitu a o její uznání v rámci občanské společnosti, o práva participovat na kulturních aktivitách a kulturním kapitálu společnosti a v neposlední řadě o práva sociální včetně práv přístupu na vzdělání, zdravotní péči, na možnost zajistit si bydlení či o práva na sociální ochranu.

O změnu stanoviska při záměně konceptu chudoby konceptem sociální exkluze jde nejen v přesunu pozornosti z chudoby na sociální vyloučení, ale i v posunu ve výkladu samotné chudoby, jež již není chápána ani tak jako problém distribuce neboli problém nedostatku zdrojů chudých, ale spíše jako *problém neadekvátnosti sociální participace chudých, jejich nedostatečné integrace do společnosti a jejich bezmocnosti*. Koncept sociální exkluze ukazuje chudobu na jedné straně jako systematický proces *marginalizace* jedinců a kolektivů, proces jejich (společenské i prostorové) *izolace* a na druhé straně jako proces *zeslabování sociálních vazeb společnosti* (Strobel, 1996). Diskurz kolem sociální exkluze se přitom soustřeďuje:

V prvním případě na:

- Sociální podmínky, jež jsou základem vyloučení jedinců i skupin z přístupu k odpovídajícím materiálním i duchovním zdrojům a právům (zejména sociálním právům, ale i občanským a politickým právům). Mechanismy vyloučení jsou i psychologické, sociální exkluze je také útokem na integritu osobnosti vylučovaných jedinců.
- Na procesy, jejichž prostřednictvím jsou jedinci a skupiny vylučovány ze sociálních sítí a komunit a na situaci takto vylučovaných jedinců/domácností, skupin a komunit (nerovnost životních šancí a vyloučení ze žádoucí kvality života).
- V druhém případě na:
  - Polarizaci společnosti (jež sice postihuje jen její malou část, ale nabývá takového charakteru, jež tuto společnost delegitimizuje).
  - Sociální desintegraci a oslabení sociální koheze, jež představují důsledky sociální exkluze pro širší společenství.

- V tomto případě jde zejména o riziko sociální exkluze pro společnost. To spočívá zejména v neschopnosti vyloučených efektivně participovat na ekonomickém, politickém, kulturním a sociálním životě společnosti vedoucí k jejich odcizení se hlavnímu proudu společnosti - jeho hodnotám a institucím (Duffy 1995). Sociální exkluze tak představuje *ohrožení občanství a demokracie* a tím „*otevřené společnosti*“. Jedním ze zájemců o vyloučené jsou pak v první řadě politici³ i náboženští extrémisté. Získat vylučované na svou stranu je pro ně o to snazší, že samotná existence sociální exkluze „otevřené společnosti“ v očích sociální exkluzí postižených osob delegitimizuje.

Levitas (2000) identifikuje tři základní současné významy sociální exkluze (spojené s představou jejich příčin), kolem nichž se soustřeďují specifické diskurzy, jejichž součástí je i způsob, jakým má společnost na sociální exkluzi reagovat. Sociální exkluze je podle ní důsledkem:

- chudoby (široce definované jako neschopnost jedince nebo skupiny participovat na obvyklém standardu/způsobu života společnosti, v níž žijí). Levitas tuto interpretaci označuje jako *redistributivní diskurz*, neboť soustředění pozornosti na chudobu jako příčinu sociální exkluze implikuje požadavek masivnější redistribuce.⁴
- nezaměstnanosti - Levitas tuto interpretaci označuje jako sociálně *integrativní diskurz*, v němž je základním mechanismem sociální inkluze placené zaměstnání, a tedy politika zaměstnanosti. Tento diskurz je skeptický vůči redistributivnímu diskurzu, neboť sociální dávky sice mohou redukovat chudobu jakožto důsledek exkluze, ale nemohou odstranit její příčinu (postavení na trhu práce).
- sociálně patologického jednání - Levitas tuto interpretaci označuje jako *morální diskurz*. Vylučovaní jsou chápáni jako „underclass“ a pozornost je soustředěna na jejich (patologické) morální a kulturní charakteristiky. Nabízí se ovšem, podle nás, možnost chápat tento diskurz poněkud širěji jako diskurz o sociální exkluzi na základě jakéhokoliv handicapu, který nemusí být jen morální, ale může být i fyzický či mentální. Základním mechanismem sociální inkluze je resocializace, respektive i odstraňování fyzických, sociálních a mentálních bariér mezi vylučovanými a zbytkem společnosti.

Budeme se věnovat prvním dvou diskurzům a stranou ponecháme třetí diskurz, který se týká spíše marginálních jedinců a skupin, které navíc nepředstavují přímé ohrožení koheze společnosti (zmíníme ale též čtvrtý diskurz, o kterém se Levitas nezmiňuje, a to diskurz jinakosti - kulturní, náboženské, jazykové, etc.). Evropské unii je vlastní zejména integrativní a redistributivní diskurz a podle Evropské komise (European Commission 2001) je sociální exkluze způsobena zejména řadou strukturálních a institucionálních příčin.⁵ Berghman (1998:258-259) pak vyjmenovává mezi hlavními strukturálními a institucionálními příčinami sociální exkluze selhání:

- demokratického systému zajišťujícího občanskou integraci.
- pracovního trhu zajišťujícího ekonomickou integraci.
- sociálního státu posilujícího sociální integraci.

³ V České republice je pro tuto část populace charakteristické, že volí extremistické politické strany, a to jak v levém, tak i v pravém politickém spektru. Navíc mají tyto lidé tendenci volně své volební preference mezi nimi přelévat (tak například v předposledních volbách pomohli původní voliči extrémní populistické pravice k posílení volebního vítězství levice).

⁴ Právě zde je vztah mezi příjmovými nerovnostmi a chudobou, respektive sociálním vyloučením jednoznačný, neboť je závislý na rozsahu (de)komodifikace uspokojování potřeb a relativních nákladech nezbytných k dosažení určitého životního standardu.

⁵ V diskurzu sociální politiky Evropské unie je sociální exkluze vymezována především jako důsledek kombinovaného vlivu nezaměstnanosti, nízké vzdělanosti a kvalifikace, nízkého příjmu, neadekvátního bydlení, zhoršeného životního prostředí, vysoké kriminality, nedostupnosti kvalitní lékařské péče a kvalitního vzdělávání, krize rodiny a dalších sociálních institucí klíčových pro občanskou společnost (církve, politické strany, občanská sdružení etc.).

- rodiny a komunity, jež podporují interpersonální integraci.

Mezi příčiny sociálního vyloučení se mohou zařadit i diskriminace obecně a diskriminace na trhu práce specificky, selhávání mechanismů inkluze a integrace, nezamýšlené efekty sociální politiky a nesoulad mezi oprávněními a povinnostmi. Stejně jako chudoba, může být i sociální vyloučení přenášeno z generace na generaci v procesu sociální reprodukce. Sociální vyloučení dospělých může mít kořeny v jejich dětství. Jde o osoby, které si jako děti: (1) neosvojí potřebné hodnoty, postoje a vzorce chování; (2) nezískají potřebný lidský, kulturní a sociální kapitál; (3) nedostane se jim potřebných vzorů; (4) získají nedůvěru k institucím majoritní společnosti; (5) nerozvinou se jejich aspirace; (6) naruší se jejich zdraví.

Přijatelnou pracovní definicí se jeví vymezení sociálně vyloučených jedinců *jako jedinců, kteří jsou obyvateli/občany dané společnosti, ale z důvodů, které nemají sami pod kontrolou, nemohou participovat na obvyklých aktivitách, k nimž by je jejich občanství opravňovalo a na něž aspirují* (Burchardt, Grand a Piachaud 1999:229).

Je otázkou, zda aspirace jsou nutné, neboť vyloučení či marginalizování mohou být i ti, kdo o začlenění příliš nestojí, nebo ti, kdo si své vyloučení či svou marginalizaci neuvědomují. Neboť mnozí netuší, že jsou chudí, jiní si na to zvykli, další si to nepřipouštějí nebo si to nechťejí připustit. Faktem ovšem je, že i v těchto případech může jít o vyloučení z hlediska společnosti nežádoucí.

2. Prostor a sociální exkluze

Faktem je, že většina studií se soustřeďuje na chudobu a sociální exkluzi jedinců či domácností a ignoruje její kontextuální podmínky - tedy chudobu a exkluzi lokalit či regionů, v nichž žijí (Stewart 2003). Byrne (1999) ovšem konstatuje, že hlavními formami sociální exkluze jsou vyloučení příjmem (chudoba) a vyloučení v prostoru (dáno chudobou, ale i jinými faktory). Průnik konceptu sociální exkluze do diskurzu sociální politiky znamenal rozšíření pohledu soustředěného se na zdroje jedince či domácnosti na zdroje lokálních komunit. Koresponduje to jak s akademickým diskurzem, v němž se klade důraz na sociální kohezi (Giddens 1998), tak i s realitou, neboť *sociální exkluze se velmi často a velmi viditelně vyjevuje jako ghettoizace* (Wilson 1996) a v ghettech se vyjevuje jako kultura odlišná od kultury hlavního proudu společnosti. Ať se již v tomto případě hovoří o *underclass*, o *kultuře bídy* nebo o *kulturní odlišnosti* spojené s jinou etnicitou nebo s jiným náboženstvím apod.⁶ Odloučení v prostoru (segregace) může být (1) vynucováno majoritní společností, může být (2) dáno „neosobními strukturálními faktory“ nebo může být i (3) dobrovolným odloučením, které není charakteristické jen pro znevýhodněné a deprivované, ale i pro privilegované (Bauman 1999 a 2002) ať již jde o tzv. „gentifikaci“ městských lokalit (zvyšující kvalitu bydlení v dané lokalitě, ale i výši nájmu a náklady na život v ní), „ohrazená sídliště“ privilegovaných nebo o „privatizaci veřejného prostoru“. Odloučení privilegovaných má ovšem zvláštní podobu a neomezuje se jen na fyzický prostor (izolovaná a ohrazená sídliště, ale i na prostor sociální reprezentovaný například veřejným zdravotnictvím, veřejným školstvím či veřejným systémem sociálního zabezpečení (tím, že je opouštějí, ztrácejí zájem na jeho rozvoji).

Prostorová dimenze sociálního vyloučení může mít dvojí základní podobu:

- *Koncentrace vyloučených* - často v oblastech s kumulací rizikových vlivů, jako je kriminalita a bez odpovídající kvality života: špatné životní prostředí, nedostatečná dopravní dostupnost a infrastruktura, nekvalitní občanská vybavenost včetně školství a zdravotnictví...). Lidé takto koncentrovaní jsou vázáni na (často nevýhodný) lokální trh práce, vymykají se sociální kontrole, ztrácejí vzory jednání většinové společnosti. Konsekvencemi koncentrace vyloučených pro komunitu je úpadek společenské a občanské aktivity v ní, ale i redukce a ochuzení sociálních sítí jejich obyvatel. Sociální exkluze má přitom tendenci sama sebe v daném prostoru uzavřít, reprodukovat a vytvářet tak pro vylučované jedince i kolektivity uzavřený kruh (*kultura bídy*).
- *Vyloučení určitých území v důsledku jejich charakteristik*. Sociální exkluze je v tomto případě osobní či kolektivní záležitostí. Mnozí jsou jejími oběťmi nikoliv jako jedinci nebo členové sociálních skupin, ale jako obyvatelé určitého území, respektive určité komunity. Deprivace, jíž jsou vystaveni, není ani tak důsledkem nedostatečnosti jejich osobních zdrojů, jako spíše nedostatečnosti zdrojů komunity, v níž žijí, jako jsou například nedostatek a špatná kvalita škol, nedostupnost lékařské péče, nedostatečná veřejná doprava a další (Room 1999). Klasickým příkladem může být vyloučení v důsledku špatné dopravní obslužnosti, ale také v důsledku dysfunkčnosti lokálního trhu práce a nedostatku pracovních příležitostí (Wilson 1996). Sen (1999) zmiňuje jako příčinu sociální exkluze nedostatek „capabilities“ (zaměstnání, lékařská péče, vzdělávání, sociální pojištění, občanská vybavenost, politika a kultura).

---

⁶ V případě „*underclass*“ autoři jako v USA Harrington (1962), Allueta (1982), Murray (1989 a 1998), kriticky Gans (1995) a reflexivně Katz (1993), v Evropě v kritické reflexi Morris (1992 a 1994) či Smith (1992). V případě „*culture of poverty*“ neboli v češtině případněji kultury bídy Lewis (1966 a 1969) a v případě *odlišnosti etnické či náboženské* například v Evropě Kepel (1996) nebo Bauman (1995). Existují i studie slučující kriticky hledisko „*underclass*“, „*kultury bídy*“ a *ethnicity*, které v americké sociologii nejmarkantněji reprezentuje Wilson (1987).

Příčiny chudoby a sociálního vyloučení na individuální, skupinové a regionální úrovni jsou úzce propojeny a navzájem se ovlivňují. Například regionální úroveň chudoby či nezaměstnanosti může posilovat mechanismy jejího intergeneračního transferu (Stewart 2002:6), úroveň a dostupnost vzdělání v dané lokalitě ovlivňuje budoucí profesní zařazení a příjem, naučené vzorce jednání v rodině a sousedství budoucí strategie na trhu práce atd. Atributy územní sociální exkluze vznikají často koncentrací sociálně vylučovaných osob⁷ a sociálních skupin nebo naopak - atributy území významně zvyšují riziko sociálního vyloučení jeho obyvatel (Wilson 1987 a 1996). Sociálně vylučování jsou velmi často do takto „degradovaných území“ vytlačováni a komplementárně z něho uniká původní obyvatelstvo patřící k hlavnímu proudu společnosti. Způsob, jakým tento proces prostorové separace probíhal v amerických velkoměstech v 70. a 80. letech minulého století, popsal Wilson (1987, 1994, 1997) jako prohlubování krize sociálního prostoru, z něhož uniká střední třída, což zde vede k redukci pracovních příležitostí a sociální vybavenosti (odcházejí například i drobní obchodníci, pro něž unikající střední třída představovala podstatnou část zákazníků), ale i k izolování setrvávajících obyvatel od hlavního proudu společnosti. Ti, co zůstávají, se pohybují v prostoru bez placené práce na legálním pracovním trhu, v prostoru rostoucího násilí a zhoršujících se životních podmínek

Objevují se zde symptomy extrémní chudoby, jako jsou anomie, závislost na sociálních podporách jakožto na jediném zdroji příjmů, vysoký stupeň nesezdaného soužití, těhotenství nezletilých a osamělých matek, rozvodů, delikvence, nízká úroveň aspirací, kriminalita, šíření drog, násilí, destabilizace rodiny a další. Hovoří se o kultuře bídy (Lewis, 1966 a 1969), o způsobu života, jež je vnímán majoritní společností jako nežádoucí a jež je v kontextu hlavního proudu společnosti i nefunkční (z hodnot a statků, jež jsou zde ceněny, jím lze dosáhnout jen málo nebo vůbec nic), i když je velmi efektivní strategií přežití v prostředí, v němž se vylučování koncentrují.

Koncept kultury bídy předpokládá, že chudoba má strukturu, racionalitu a obranné mechanismy, bez kterých by stěží přetrvala. Má své vlastní modalitky a zvláštní sociální a psychologické konsekvence pro své členy. Je to způsob života, stabilní a přetrvávající, předávaný z generace na generaci po rodinné linii. Je reakcí chudých na vlastní marginalizaci v třídně stratifikované a vysoce individualizované společnosti, způsobem jejich adaptace na podmínky, v nichž žijí. Tento způsob adaptace je však dvojsečný. Na jedné straně jim pozitivně poskytuje obranné mechanismy, bez kterých by ve svém prostředí nemohli přežít. Na druhé straně je v tomto prostředí uzavírá. Sociální charakteristiky produkované a posilované prostředím, v němž žijí, jim znesnadňují či dokonce brání využívat i těch řídkých životních šancí (k sociálnímu vzestupu), s kterými přijdou do kontaktu (dokonce jim zabraňují tyto šance rozpoznat). Chudoba je tak v prostředí této kultury "samoobnovujícím se stavem" (perpetuum mobile), který každá generace odkazuje svým dětem. Socializací se kultura bídy přenáší z generace na generaci.

Vytváří se tak oblasti, v nichž se život řídí jinými pravidly než mimo jejich hranice. Pro jejich obyvatele přestává být majoritní společnost referenční společností. Nemají důvěru v její abstraktní systémy, zvláště když je jejich vyloučení zbavuje i mnoha kontaktů s přístupovými body těchto systémů (blíže o důvěře a jmenovitě o tomto typu důvěry (Giddens, 1998), zatímco jiné jsou vnímány jako nepřátelské či požadující po nich nesrozumitelné nebo nepřijatelné závazky. Sociálně vyloučení hledají náhradní bázi solidarity: nenachází-li solidaritu ze strany společnosti jako celku, hledají ji mezi „vlastními“. To je také jeden z důvodů šířícího se odporu vůči většinové společnosti v tomto prostředí a například i šíření náboženského fundamentalismu v muslimských komunitách po celé západní Evropě.

Lash a Urry (1994) konstatují, že z tohoto prostoru mizí sociální struktury charakteristické pro organizovanou kapitalistickou společnost, jako jsou trh práce, církve,

---

⁷ Regionální nerovnosti jsou odrazem toho, že určité regiony postrádají zdroje (kvalifikovanou pracovní sílu, infrastrukturu, finanční prostředky etc.) potřebné ke svému rozvoji.

instituce sociálního státu, odbory, ale i sociální sítě atd. Často se o těchto oblastech hovoří jako o „no go areas“, neboť do nich nechodí nejen ti, kdo zde nebydlí, ale často ani policie. Ghetta, která se takto vytvářejí, vymezují svá hranice právě jako linie nebezpečí, což se stává zdrojem konfliktů s jejich okolím. Ghettem se přitom může stát nejen celá čtvrť nebo ulice, ale třeba i jen jeden jediný dům. K vytváření kultury bída dochází většinou živelně, ale její etablování v určitých komunitách a územních oblastech mohou napomoci i intencionální akty většinové společnosti, státních orgánů či obecních samospráv (často jde o v sociologii dobře známé „nezamýšlené důsledky jednání“).

Vedle lokalit s extrémními formami sociálního vyloučení (často koncentrující vyloučené osoby a kolektivity) nacházíme i oblasti „měkkého vyloučení“, což jsou oblasti, o nichž v souvislosti se sociálním vyloučením hovoříme s ohledem na jejich charakteristiky. Nejde ani tak o vyloučení jako spíše o znevýhodňování či marginalizaci jejich obyvatel (většinou příslušníku majoritní společnosti) zejména špatnou dopravní dostupností, lokálním pracovním trhem s převahou nabídky pracovní síly nad poptávkou po ní a s nevýhodnou strukturou nabídek na něm (převaha pracovních míst na sekundárním trhu práce - nejistých, málo placených, výkonem nezajímavých, vyžadujících dojíždění), přičemž tyto nevýhody bývají multiplikovány zmíněnou špatnou dopravní dostupností, ale také absencí nebo zhoršenou kvalitou občanské vybavenosti (školy, zdravotnická zařízení, pošta etc.).

2.1 Situace v České republice

I v České republice existuje tendence ke koncentraci vyloučených. Jde většinou o chudé Romy⁸, ať již je jejich koncentrace důsledkem samovolného sestěhovávání se romských rodin hledající levnější bydlení, jejich vytlačení z gentrifikovaných lokalit či ať je důsledkem krátkozraké praxe obecních samospráv například sestěhováním dlužníků a neplatičů nájmu do (decentně se hovoří o neplatičích, neplatiči jsou však fatálně většinou Romové) holobytů, přidělování bytů romským žadatelům v objektech s vysokou koncentrací příslušníků romských komunit apod. Na rozdíl od Slovenské republiky je v České republice ovšem situace poněkud odlišná zejména v tom, že zde neexistují čistě romské venkovské osady bez základní infrastruktury a vybavenosti (bez pitné vody, kanalizace apod.). Lze předpokládat, i když zatím bez empirické opory, že pro Českou republiku jsou typická spíše městská ghetta, jimiž se mohou stát celé obce nebo jejich čtvrtě (Chánov), častěji však skupiny ulic či ulice (Bratislavská ulice v Brně) nebo i jednotlivé budovy (medializovaná Matiční ulice, ale i domy s holobyty). Tato mohou mít všechny konstitutivní znaky ghet, jak je známe z literatury. Co se týče identifikace těchto lokalit, měl by základní informace o jejich výskytu na území České republiky přinést v roce 2006 projekt „*Analýza sociálně vyloučených romských lokalit (komunit) a absorpční kapacity sociálních aktérů (rozumí se samospráv, neziskových organizací apod.) působících v této oblasti*“, zadaný Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR (Evropský sociální fond) a realizovaný společností Analysis & Consulting Ivana Gabala. Co se týče informací o životě v těchto lokalitách, nejobsáhlejšími kulturně antropologickými sondami jsou zde práce plzeňských antropologů Jakoubka, Hirta a dalších.⁹ Izolované vesnické osady nebo jejich části nejsou pro Českou republiku typické (jako je tomu naopak například v sousední Slovenské republice)¹⁰, ale nejsou zde ani úplnou výjimkou. Exodus Romů z měst na venkov může navíc zesílit jak poroste tendence ke

---

⁸ Ghetta i v České republice velmi často vznikají právě na etnickém či kulturním základě. I když je nutno akceptovat námitku, že obyvatelstvo ghet není etnicky homogenní a značná část Romů v Česku v ghettech nežije.

⁹ Například Jakoubek a Poduška (2003) a zejména výzkum pro MPSV ČR „Dlouhodobý stacionární terénní výzkum sociálně vyloučených romských komunit“ (Hirt – Jakoubek: červenec 2003 – listopad 2004)

¹⁰ Zde je užitečné připomenout záslužnou práci bratislavského *Inštitútu pre verejné otázky*, ale i zmíněné *Katedry antropologie Západočeské univerzity* v Plzni.

gentrifikaci některých městských center (tento pohyb je již například znatelný na zmíněné Bratislavské ulici v Brně) a jak se i malá města budou snažit přesunovat sociálně potřebné domácnosti (nejen romské) mimo své hranice (děje se to již ze strany některých samospráv například zakupováním často zdevastovaných objektů mimo vlastní obec a nabízení těchto objektů k přestěhování).

Je přitom obecně známo, že největší koncentrace lokalit s vyšším podílem sociálně vylučovaných Romů je v Ostravsko-karvinské aglomeraci, v Ústeckém kraji (Ústí nad Labem, Děčín, Chomutov, Most), dále pak ve Středočeském kraji („Strategie integrace romské komunity“ Středočeského kraje zmiňuje, že „romské enklávy existují v kraji ve všech okresních městech“), v Olomouckém kraji či v Praze. Je třeba ovšem uvědomit si, že ne všechny vyloučené lokality mají převahu romského osídlení (není ani často jednoduché určit kdo je a kdo není Rom, v řadě případů je to otázka zvenčí připsaného statusu) a ne všichni Romové bydlí v takovémto typu lokality. Je třeba vyhnout se oběma krajnostem: jednak ztotožňovat vyloučené s Romy (to co je vylučuje, není jejich etnicita, ale past kultury bídy, v níž jsou chyceni), na druhé straně pak zavírat oči před faktem, že lidé, jež se za Romy sami považují nebo jsou ostatními za Romy považováni, jsou ve vysokém riziku sociální exkluze. Určit vyloučené lokality není jednoduché z dvojího důvodu:

- Není jednoduché určit atributy, jež lokalitu určují jako vyloučenou, respektive koncentrující sociálně vyloučené jedince či skupiny.
- Není jednoduché určit hranice lokalit. Hranice lokalit mohou být nepevné, pohyblivé, stejně jako neostré.
- Je třeba odlišit lokality a komunity (ne vždy lokalita sociálně vyloučených představuje komunitu).

Míra našeho zájmu o lokalitu může být počtem v ní usídlených sociálně vyloučených osob, charakteristikami jejich obyvatel či mírou jejich vnitřních problémů (porušení jejich lidských práv etc.) a potřeb, mírou problémů, které s nimi má majoritní společnost, respektive samospráva obcí nebo krajů, rozsahem sociální intervence v ní a dalšími faktory.

- *Vyloučenou lokalitu* určují atributy jejího prostoru (v extrémní podobě je lze chápat jako porušující lidská práva jejich obyvatel: není zde zdroj pitné vody apod.; patří k nim ale též vysoká míra nezaměstnanosti v širším regionu, špatná dopravní dostupnost, nevyhovující bytový fond a nedostatečná občanská vybavenost, nekvalitní životní prostředí a další).
- *Lokalitu koncentrující vyloučené jedince* určují *charakteristiky jeho obyvatel* (jsou příjemci sociálních dávek, předmětem sociální práce/intervence, dlouhodobě nezaměstnaní, neplatiči nájemného a další).¹¹

Co se týče typů sídlišť, jsou příjmově chudé rodiny nejpočetnější na panelových sídlištích (30%) a ve venkovských obcích (38%). Typem místa bydliště se však nijak výrazně neliší od ostatních vrstev obyvatelstva, jejichž struktura z hlediska typu sídla, v němž žijí, je prakticky stejná. Jen snad mezi extrémně chudými je nižší podíl obyvatel sídlišť a naopak vyšší podíl obyvatel historických středů měst, což je hodno pozornosti vzhledem k tomu, že tyto středy podléhají často procesu gentrifikace, v jehož průběhu jsou z nich původní obyvatelé vytlačováni.

---

¹¹ V otázce těchto atributů (v obou zmíněných případech) existuje v Evropě celá řada navržených indikátorů, které musí být v první etapě výzkumu zhodnoceny (Lessof and Jowel 2000; Bajekal and Purdon 2001; Harrop, Kenway and Palmer 2000; Stewart 2002 a řada dalších).

T a b u l k a 1 Typ bydlení (%) v příjmových skupinách

	pod 40% příjmového mediánu	pod 60% příjmového mediánu	nad 60% příjmového mediánu
historický střed města	11	4	3
vnitřní zástavba činžovních domů	16	14	12
panelové sídliště	21	30	33
městské rodinné domky	7	10	14
venkovské osídlení	39	38	34
ostatní	6	4	4
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Jen u extrémní příjmové chudoby (příjem nižší než 40% mediánu příjmového rozložení) se můžeme setkat se zvýšeným podílem *bydlení v historických středech měst* a ve *vnitřní zástavbě městských činžovních domů* (společně 27%, zatímco u obyvatel s příjmem nad hranicí chudoby vymezené jako 60% mediánu příjmového rozložení je to jen 15%) a nižším podílem bydlení na panelových sídlištích (21% oproti 33% mezi nechudými). Na vesnicích se zhodnocuje potenciál uložený v produktivních zdrojích domácností: zahrady, pozemky, vybavené dílny a léta pěstované a rozvíjené odborné znalosti, schopnosti a dovednosti v prakticky libovolných řemeslech. Tyto zdroje se však mohou někdy paradoxně změnit i v břemeno. Domy a zahrady vyžadují údržbu a někdy i další vklady, které mohou být neadekvátní příjmům jejich majitelů.

I v České republice samozřejmě existují enklávy soustřeďující chudé a sociálně vyloučené v lokalitách se zhoršenou kvalitou životního prostředí a životních podmínek, avšak nepředstavují vcelku problém, který by se týkal většího počtu jejich obyvatel, a to ani těch, které lze považovat za příjmově chudé. Nasvědčuje tomu i to, že v „Šetření sociální situace domácností“ (ČSÚ 2001) neexistovaly výraznější rozdíly mezi příjmově chudými a ostatní populací v posuzování kvality místa vlastního bydliště co se týče takových parametrů, jako jsou hluk, znečištění ovzduší, nečistota ulic a chodníků, parková zeleň či dopravní dostupnost bydliště veřejnou dopravou, dostupnost péče o dítě, nabídka zboží a služeb v místě bydliště. V průměru tedy čísla nenasvědčují o větší koncentraci příjmové chudoby v deprivovaných územích či o výrazně nekvalitním prostředí v okolí jejich bydliště (svědčí to spíše o jejich rozptýlení ve fyzickém prostoru).

T a b u l k a 2 Stížnosti na jednotlivé charakteristiky místa bydliště (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
hluk z ulice	26	26	28
vandalismus a kriminalita	32	25	25
znečištění ovzduší	33	22	22
nečistota na solnicích a chodnicích	38	28	26
nedostatečné pouliční osvětlení	16	13	12
nedostatek parkovacích míst	18	18	28
absence, nedostatek či špatná kvalita zeleně	18	14	11
špatná dostupnost veřejnou dopravou	18	22	19

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Lze to konstatovat, i když musíme vzít v úvahu možnou odlišnost v náročnosti kritérií, které přitom používali příjmově chudí a nechudí. Není například zřejmé, zda se

v takto povšechném hodnocení neztrácejí některé diference v kvalitě služeb (například zdravotních či vzdělávacích) a snížené aspirace příjmově chudých v určitých ohledech.¹²

T a b u l k a 3 Stížnosti na dostupnost konkrétních služeb (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
dostupnost péče o dítě v místě bydliště	19	8	8
nabídka zboží a služeb v místě bydliště	16	18	18
životní prostředí v místě bydliště	15	11	9

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Bez zajímavosti není fakt, že i sami příjmově chudí mají pocit, že žijí rozptýlení v ostatní populaci, jak plyne z následující tabulky (poměrně vysoké podíly osob odhadujících, že jejich sousedé patří spíše k vyšší sociální třídě než oni sami).

T a b u l k a 4 Sociální třída v okolí

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
lidé vyšší sociální třídy	35	23	13
lidé stejné sociální třídy	55	68	78
lidé nižší sociální třídy	10	9	9

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

¹² Příjmově chudí si například relativně méně stěžují na nedostatek parkovacích míst v místě bydliště, což nemusí být dáno jejich větším počtem či plochou, ale prostě jen menší potřebou ze strany domácností s menším počtem osobních aut. Stejně tak mohou kvitovat blízkost základní školy, do níž chodí jejich dítě, ale neposuzují již kvalitu výuky a celkové prostředí na ni.

3. Kdo je vystaven riziku sociální exkluze

Podle údajů Eurostatu bylo v roce 2001 v České republice 8% osob s ekvivalizovaným příjmem pod hranicí chudoby stanovenou jako 60% národního mediánu ekvivalizovaného příjmového rozložení (po sociálních transferech), zatímco průměr 25 zemí Evropské unie byl 15% (z postkomunistických zemí to bylo v Polsku 16%, na Slovensku 21%, v Maďarsku 11%, v Litvě a Lotyšsku 16%, Slovinsku 11%). *Relative at-risk-of-poverty gap*, neboli rozdíl mezi mediánem ekvivalizovaným celkovým čistým příjmem osob pod hranicí chudoby stanovenou jako 60% národního mediánu ekvivalizovaného příjmového rozložení byl v roce 2001 v České republice 16%, což ji řadí mezi země EU s jeho nejnižší hodnotou (průměr pro EU byl přepočítán na 22%). Stejně tak je tomu v případě míry příjmové nerovnosti¹³, Česká republika patří v rámci zemí EU k těm, kde je příjmová nerovnost, vyjádřená poměrem horního a dolního kvintilu příjmového rozložení, nejmenší (spolu se Švédskem, Dánskem, Rakouskem a Slovinskem). Doplnující informací k číslům o příjmové chudobě mohou být údaje o domácnostech s příjmem pod hranicí životního minima (134 585 domácností, což je 3,4% z celku domácností - žije v nich 432 672 osob), respektive od 1,0 do 1,4 životního minima (384 602 domácností, což je 9,7% z celku domácností - žije v nich 1 178 689 osob). Sociální příjmy dosahují v domácnostech s příjmem pod hranicí životního minima 55,5 všech příjmů a v domácnostech s příjmem od 1,0 do 1,4 životního minima 42%.

Jak je zřejmé z těchto čísel, není v současné době problém sociální exkluze spojené s příjmovou chudobou náležitým problémem s některými výjimkami, které budou zmíněny, a proto se zaměřujeme spíše na ohrožení zvýšeným rizikem sociální exkluzi než na samotnou sociální exkluzi. Stranou ponecháme také sociální exkluzi na základě osobních handicapů (resocializační diskurz) a věnovat se nebudeme ani imigrantům a zahraničním dělníkům, i když zde je jejich sociální exkluze v mnoha případech zřejmá. Některé definice sociálního vyloučení jsou taxativní (výčtem vylučovaných sociálních skupin a kategorií).¹⁴ Výčet skupin ohrožených sociální exkluzí by byl poměrně dlouhý. Jeden z možných (a nejdelších) seznamů uvádí například Silver (1995:74-75):

- dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnaní;
- pracovníci s nejistými a nevýhodnými pracovními smlouvami (zejména starší a mimo ochranu mechanismů regulujících pracovní trh);
- lidé s nízkými příjmy a chudí;
- nekvalifikovaní (zejména s nedokončenou základní školou);
- mentálně či psychicky handicapovaní;
- drogově závislí;
- děti vyrůstající v problémových rodinách (zejména týrané děti);
- delikventi (věznění i na svobodě, ale se záznamem v trestním rejstříku);
- mladí (bez pracovních zkušeností);
- imigranti (zahraniční pracovníci, uprchlíci i azylanti);
- různě vymezené minority (rasově, nábožensky, jazykově a kulturně);
- osoby zbavené volebního práva;

¹³ Jde o Income Quantile Share Ratio neboli poměr celkového příjmu 20% populace s nejvyššími příjmy (horní kvintil) a celkového příjmu 20% populace s nejnižšími příjmy (dolní kvintil). Příjmy jsou ekvivalizované.

¹⁴ Dlouhodobě nezaměstnaní, drogově závislí, bezdomovci, osamělí rodiče (především ženy matky) s dětmi, mentálně a fyzicky handicapovaní, týrané děti, staří osamocení jedinci etc. - seznam je dlouhý a jeho položky se mohou měnit v závislosti na mnoha okolnostech.

- příjemci sociálních dávek (včetně osob, které je nečerpají pro svou nezpůsobilost o ně požádat);¹⁵
- obyvatelé upadajících území nebo lokalit majících charakter ghett;
- bezdomovci, osoby, jejichž způsob života je vnímán a stigmatizován jako deviantní
- osoby neschopné mobility;
- sociálně izolovaní bez přátel a rodin.

Určení vyloučených nemá nic společného s rozpravami o příčinách jejich vyloučení. To je jiný, i když související příběh, v němž se vedou spory o to, zda jde o důsledek strukturálních faktorů (teorie „blokovaných příležitostí“) a diskriminace nebo o důsledek povahy kultury postižené populace a dispozic či chování jejich jedinců. Následně pak i spor o účinnosti jednotlivých nástrojů boje proti vylučování a jeho nezamýšleným důsledkům (Murray, 1998). Vyloučení je založeno primárně na individuálních charakteristikách vylučovaných, ale tyto charakteristiky jsou produktem společně sdílené situace. Vyloučen může být totiž člověk jak na základě své osobní charakteristiky (to je případ i handicapovaných osob¹⁶), tak i na základě svého jednání (například ve Velké Británii se ve výčtu sociálně vylučovaných ocitají také mladistvé osamělé matky) nebo příslušnosti k určité kolektivitě - vyloučena může být celá kolektivita nebo na základě nedostatečných finančních prostředků, které mu brání participovat na činnostech ve společnosti obvyklých.

3.1 Situace v České republice

3.1.1 Etnicita - Romové

Romové jsou českou populací vnímáni primárně jako příslušníci odlišného etnika a teprve sekundárně jako občané (oni ne my) a veřejnost je posuzuje především podle předpokládané ochoty k asimilaci (stát se stejnými jako my).¹⁷ Romové nepochybně jsou podle přijaté definice ve vysokém stupni rizika sociálního vyloučení: častěji než ostatní jsou nezaměstnanými a chudými; častěji obývají nevyhovující a přeplněné byty situované v devastovaných oblastech nabývajících podoby slumů; mají ztížený přístup k řadě služeb, jejichž využívání je v majoritní společnosti standardem; jejich zdravotní stav je horší, než je obvyklé mezi majoritní populací a snadněji a častěji se mezi nimi šíří epidemie; jejich děti navštěvují velmi často zvláštní školy. Mnoho již bylo řečeno o instituci zvláštních škol, které romským dětem nejen uzavírají cestu k dalšímu vzdělání, ale neumožňují romským dětem a dětem z majoritní společnosti sdílet společné zkušenosti. Není přitom důvodu nepustit romské děti do tříd obvyklých škol přesto, že jsou označovány za kulturně či dokonce mentálně opožděné, když jsou v nich integrovány tělesně či dokonce mentálně postižené děti z majoritní populace. Nikdo nemůže popřít, že představují komplikace a vyžadují zvýšené úsilí pedagogů, ale nelze rovněž popřít společný přínos tohoto postupu pro všechny děti v takovýchto třídách. Stejně tak jsou únosnou investicí i finanční prostředky a lidské úsilí věnované předškolní výchově romských dětí a na spolupráci s romskými rodinami pomáhající

¹⁵ Jde zejména o tzv. non-take-up social assistance neboli osoby nečerpající sociální dávky, k nimž mají oprávnění - často pro svou sociální nekompetenci: neznalost svých práv, neznalost mechanismů uplatnění těchto práv, neschopnost a neochota jednat s úřady apod. (blíže k tomu např. Van Oorschoot 1994 nebo Mareš 2000).

¹⁶ V jejich případě je zřejmá kombinace příčin: jejich exkluze může být dána mnoha faktory od bariér znemožňujících jim přístup na řadu míst, přes nedostatek vhodných míst a diskriminaci na trhu práce až k nedostatku finančních prostředků, které jim z marginalizace na trhu práce (stejně jako z jejich životních vícenákladů) plyne.

¹⁷ Přestože v české společnosti neprevládá nikdy silný sklon ke klasickému rasismu, umožňuje mnoha jejím členům přesun akcentu v evropském rasistickém diskurzu z biologických na kulturní a nacionální faktory zaujmout stanovisko kulturního rasismu (Anthias, 1995 či Glavanis, 1999), jež není pro své nositele tak dehonestující. Nejen ve vztahu k Romům, ale i obecně je míra sociální a kulturní distance české populace ke konkrétnímu etniku přímo úměrná jeho kulturní odlišnosti.

odstranit diskrepanci kulturních kapitálů žáků prvních tříd (úspěch v nich je totiž založen na kulturním kapitálu majoritní společnosti, jímž romské děti disponují jen v omezené míře - zatímco jejich kulturní kapitál se zde zhodnocuje jen minimálně). Romové jsou vytlačováni z kvalitnějších lokalit sousedskou nevráživostí nebo vysokými nájmy nebo se ocitají v deprivovaných městských zónách, z nichž „uprchly“ střední třídy (sdílím názor, že bydlení je jednou z nejtěživějších forem sociální exkluze Romů - spolu s nezaměstnaností, přičemž jsou oba fenomény úzce spojeny). K jejich koncentraci dochází ovšem i na základě aktivit obcí, které se snaží zbavit neplatičů nájemného jejich stěhování do holobytů, aniž si uvědomují, že si zakládají na daleko závažnější budoucí problémy, než jsou dnešní ekonomické ztráty z neplaceného nájemného. Nezamýšleným a neracionálním důsledkem „racionálního“ jednání samospráv jsou zárodky menších či větších ghatt (takovým ghettem se může stát i jediná budova - jak názorně ukázala medializovaná kauza Matiční ulice), které jim za pár let zamotají hlavu. Poměry v nich jsou i v České republice zcela analogické těm, které jsou popisovány jako modelové charakteristiky slumů americkými sociology (Willson, 1987). Romům zde hrozí, že se k absenci lidského kapitálu (podle měřítek univerzální civilizace - jimž jsou chťe nechťe podrobeni - zejména vzdělání a kvalifikace) připojí i ztráta jejich dosavadního kapitálu kulturního a propadnou tak anomii, jak ji popsali Durkheim, Merton a další (blíže k tomuto konceptu Rabušic a Mareš 1996). Některé příznaky anomie, jako jsou alkoholismus, drogy, prostituce a odkládání dětí v romské tradiční společnosti jen stěží představitelné, se již objevují.

3.1.2 Postavení na trhu práce

Jak se ukazuje (Whelan a Maître 2005), existuje v Evropě různá míra ohrožení sociální exkluzí příslušníků základních sociálních tříd. Obecně jsou vystaveni jejímu riziku více příslušníci *třídy manuálně pracujících* (nejvyšší míru tohoto relativního ohrožení manuálně pracujících lze nalézt v Portugalsku, Španělsku, Irsku, Řecku, ale i v Rakousku)¹⁸, ale v některých zemích i *samostatně výdělečně činní*. Souvisí to s jejich postavením na trhu práce (odvozeně z něho pak s jejich příjmem, statusem a prestiží). Jedno ze základních rizik sociálního vyloučení představuje totiž příjmová chudoba, která je spojena právě s postavením člověka na trhu práce. Nejde jen o nezaměstnané (jednotlivé sociální třídy, ale i profesní a vzdělanostní kategorie se liší mírou rizika nezaměstnanosti), kteří jsou v České republice chudobou a sociální exkluzí ohroženi nejvíce. Také o osoby, jež sice zaměstnání mají, ale zaujímají na trhu práce marginální pozice, jsou rizikem chudoby a sociální exkluze ohroženy ve zvýšené míře. To je dáno zejména s jejich nízkým vzděláním či nedostatkem kvalifikace.

T a b u l k a 5 Podíl příjmově chudých (pod 60% příjmového mediánu) v jednotlivých vzdělanostních skupinách (%)

	bez vzdělání, neukončené vzdělání	základní vzdělání	úplné střední vzdělání	vysokoškolské vzdělání
příjmově chudí	31	14	5	1

Pramen: Data z výběrového šetření sociální situace domácností v roce 2001 (ČSÚ)

Také mezi osobami, příjem, jejichž domácností se pohybuje kolem životního minima (FSS 2004), je 16% těch, kdo mají pouze základní vzdělání - ať již dokončené či nedokončené, 42% vyučených, 28% osob se středním vzděláním a 4% osob

¹⁸ Obojí je relativně nízké v zemích se sociálně-demokratickým sociálním státem. Obdobná situace je též pokud se týče přetrvávání chudoby a sociálního vyloučení - nejnižší míra přetrvávání existuje v Dánsku a Nizozemsku, nejvyšší pak v jižních zemích Evropské unie (Whelan, Layte a Maître 2003).

s vysokoškolským vzděláním (většinou jde o absolventy škol). Jak je zřejmé, zatímco na jedné straně škály vzdělání (u osob s vyšším vzděláním) je riziko chudoby záležitost jen jedinců, na druhé straně (u osob s nízkým vzděláním) představuje obecnější ohrožení.

Marginalizace jedinců i sociálních kategorií na trhu práce se projevuje nejen nízkými výdělky, ale i nejistotou pracovního místa, nepřilíživým charakterem a podmínkami jejich práce, ale i vyšším podílem nestandardních pracovních poměrů mezi nimi. Poměrně velká část souboru osob, příjem, jejichž domácností se pohybuje kolem životního minima, (FSS 2004) vystřídal za 15 let od roku 1990 tři a více zaměstnavatelů. Pro pracující příjmově chudé je relativně častější výskyt případů souběhu smlouvy na dobu určitou a částečného pracovního úvazku (zkrácené pracovní doby). Z těch, kdo měli v době dotazování zaměstnání a současně byli v zaměstnaneckém poměru, jich pracovalo 17% jen na částečný úvazek a 31% mělo smlouvu jen na dobu určitou (FSS 2004). Obdobná situace byla mezi příjmově chudými v souboru „Šetření sociální situace domácností“ (data sbíraná ČSÚ v roce 2001). Pod hranicí 60% příjmového mediánu se nachází 14% z osob, které jsou zaměstnány na zkrácený pracovní úvazek (jen 4% z osob pracujících na plný úvazek), pod hranicí 70% příjmového mediánu 21% (jen 10% z osob pracujících na plný úvazek).

Tabulka 6 Podíl jednotlivých typů pracovní smlouvy podle příjmu (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
na dobu neurčitou, plný úvazek	68	79	84
na dobu neurčitou, částečný úvazek	11	7	2
na dobu určitou, plný úvazek	21	13	12
na dobu určitou, částečný úvazek	-	1	1
CELKEM	100	100	99

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

3.1.3 Nezaměstnanost

Za základ sociální exkluze je považováno především vyloučení z placené práce - tedy nezaměstnanost, jež je důsledkem nedostatku základních kvalifikačních předpokladů vylučovaných. Úroveň toho, co je dnes považováno za základní kvalifikační předpoklady, přitom stále více roste (lingvistické i obecně vědní znalosti a dovednosti, zejména v oboru informatiky) a stále více se vymyká možnostem sociálně vylučovaných osob a kolektivit jich dosáhnout (vyloučení z příležitostí skrze nedostatečné vzdělání).¹⁹ To, co platí obecně v celé Evropě, platí v České republice nejen dvojnásobně, ale platí to i více než v jiných zemích Evropské unie. Příjmová chudoba a riziko sociální exkluze jsou zde daleko více spojeny právě s nezaměstnaností (nejen, že nezaměstnanost je v České republice nejzávažnějším rizikovým faktorem, ale je i rizikovějším faktorem sociální exkluze, než je tomu v ostatních zemích Evropské unie). Mezi domácnostmi, kde oba partneři pracují, jsou pouze 4% příjmově chudých (nebyl zde žádný případ domácnosti s příjmem pod 40% příjmového mediánu), zatímco mezi nezaměstnanými 37% (11% domácností s příjmem pod 40% příjmového mediánu)²⁰.

¹⁹ V tomto ohledu nejsou povzbudivé například vyhlídky Romů. Již s ohledem na obecný trend vytlačování osob z pracovních míst, které odpovídají jejich kvalifikaci, osobami s vyšší kvalifikací, než jaké je k výkonu práce na těchto místech zapotřebí. To zvyšuje význam vzdělávání a přenáší zásadní řešení problému do další generace. To není požadavek rezignace na řešení situace dnešních dospělých, ale chce upozornit, že o osudu jejich dětí se rozhoduje již dnes a vyžaduje to velké změny v myšlení Romů i majoritní společnosti.

²⁰ Mezi domácnostmi nepracujících důchodců bylo 7% příjmově chudých (všechny údaje ČSÚ 2001).

T a b u l k a 7 Podíl příjmově chudých (pod 60% příjmového mediánu) podle ekonomické aktivity/zdroje obživy

	ekonomicky aktivní	nezaměstnaní	nepracující důchodci	pobírající rod. příspěvek	osoba trvale v domácnosti
příjmově chudí	4	37	7	56	25

Pramen: Data z výběrového šetření sociální situace domácností v roce 2001 (ČSÚ)

V souboru sociálně slabých rodin s příjmem pohybujícím se kolem životního minima (FSS 2004) bylo v době dotazování celkově 30 % respondentů *nezaměstnaných* (mezi muži činil jejich podíl 33 %, mezi ženami 27 % - s nižší proporcí *nezaměstnaných* mezi ženami ovšem souvisí jejich vyšší podíl v pozici *v domácnosti bez zaměstnání*²¹). Nezaměstnanost člena domácnosti tedy zvyšuje riziko její chudoby a sociální exkluze, přičemž do jisté míry záleží na tom, kdo z partnerů zaměstnání ztratil. Tam, kde muž pracuje a žena nepracuje, je podíl příjmově chudých domácností 35% a kde je tomu naopak - pracující žena a nepracující muž, dosahuje podíl příjmově chudých domácností až 50% (stejně je tomu v případě, jsou-li bez zaměstnání oba partneři).

Rizikem chudoby a sociální exkluze se ukazují být zejména tři faktory:

- dlouhodobá nezaměstnanost;
- opakovaná nezaměstnanost;
- kumulace nezaměstnanosti v domácnosti (oba partneři bez zaměstnání).

Tyto faktory se často kombinují a tato kombinace riziko chudoby a sociální exkluze zesiluje (osoby dlouhodobě nezaměstnané snadněji ztrácejí nově nabyté zaměstnání a mnohdy k tomu dochází v době, kdy je bez zaměstnání i jejich partner/partnerka). Podíl těch, kdo byli alespoň jednou v posledních 5 letech nezaměstnanými, mezi osobami, jejichž domácnosti se pohybují kolem hranice životního minima, dosahuje 65% (více než dvakrát se tak stalo 30%). Podobná byla i situace jejich partnerů/partnerek: 55% z nich alespoň jednou v posledních 5 letech ztratilo zaměstnání (více než dvakrát se tak stalo 30% z nich). Celková doba nezaměstnanosti za posledních 5 let byla u mužů, kteří mají za sebou zkušenost s nezaměstnaností, v průměru 17,4 měsíců (tedy asi rok a půl), u žen pak 20,5 měsíců (více než rok a půl). A z jiného pohledu: Polovina z těch, kdo byli již vícekrát než 4x nezaměstnanými, se nachází pod hranicí chudoby - oproti těm, kdo nezaměstnanost dosud nezakusili, je tedy jejich riziko příjmové chudoby desetinásobné, ale i méně frekventovaná opakovaná nezaměstnanost (alespoň dvojnásobná či trojnásobná) znamená stále ještě sedminásobné riziko (ČSÚ 2001).

Do určité míry vyrovnává riziko příjmové chudoby systém sociálních podpor, jak je zřejmé z níže uvedené tabulky.²²

T a b u l k a 8 Současná nezaměstnanost

	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu	CELKEM
vidován/a a pobírá podporu	14	86	100
vidován/a a nepobírá podporu	35	65	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

²¹ Z poloviny jde o „discourage workers“, neboť nevěří, že by zaměstnání získali (nebo si alespoň svoji nečinnost takto racionalizují), nebo tvrdí, že je k tomu vedou osobní či rodinné důvody (což může být v mnoha případech jen další forma racionalizace).

²² To je pouze fakt, nikoliv argument pro navyšování podpor neboť stejného efektu lze dosáhnout i jinými způsoby - například aktivní zaměstnaneckou politikou: je to otázka nastavení systému tak, aby na jedné straně motivoval k aktivnímu hledání práce a na druhé straně bránil sociální exkluzi těch, kdo v tomto úsilí neuspějí.

Tabulku je třeba číst pozorně. Plyne z ní, že mezi těmi, kdo v nezaměstnanosti jsou evidováni na úřadu práce a pobírají podporu v nezaměstnanosti, nacházíme jen 14% příjmově chudých, zatímco mezi těmi, kdo sice jsou stále v evidenci úřadů práce a ztratili již nárok na dávky v nezaměstnanosti (jsou eventuálně odkázáni na dávky sociální pomoci), je příjmově chudých již 35% a mezi těmi, kdo nejsou evidováni (což již výše uvedená tabulka nezachycuje), dokonce 65%. Mimo jiné to potvrzuje naše starší zjištění, že dlouhodobá nezaměstnanost představuje velmi silné riziko nejen příjmové chudoby, ale i sociální exkluze (Mareš, Sirovátka a Vyhlídal 2003) a že domácnosti dlouhodobě nezaměstnaných osob se propadají postupně do stále větší finanční tísně. Předchozí zjištění (Mareš, Sirovátka a Vyhlídal 2003) ukazují, že velmi silným faktorem způsobujícím příjmovou chudobu a riziko sociální exkluze je souběžná nezaměstnanost obou partnerů. To je jev, který popsala například Morris (1992): koncentrace zaměstnaných v jedné rodině a nezaměstnanosti v jiných (rostoucí tendence populace dělit se na manželství, v nichž mají zaměstnaní oba partneři, a na manželství, v nichž nemá zaměstnaní ani jeden z nich). V souboru respondentů, příjem, jejichž rodin se pohybuje kolem životního minima, již tuto situaci někdy zažila čtvrtina (24 %) těch, kteří žijí s partnerem, a to převážně jednou (16 %), ale i opakovaně (8%). Rozdíly mezi pohlavími z tohoto hlediska nejsou významné (FSS 2004).

3.1.4 Ostatní

Vysoký výskyt rodin s příjmem nižším než životní minimum je mezi neúplnými rodinami a rodinami s více nezaopatřenými dětmi. V domácnostech, kde jsou tři a více ekonomicky závislé děti, je podíl příjmově chudých domácností 18%. Je to prakticky trojnásobek podílu příjmově chudých domácností mezi domácnostmi, v nichž ekonomicky závislé dítě není (6%), nebo je tam jen jedno nebo dvě děti (7%). Třetí dítě tedy výrazně zvyšuje riziko chudoby. Otázkou ovšem je, zda se tyto rodiny dostaly pod hranici příjmové chudoby díky mezním nákladům na další dítě nebo zda je vyšší počet dětí charakteristickým znakem příjmově chudých rodin.²³

Zhoršená je i situace osamělých osob. V případě osob v ekonomicky aktivním věku jsou to zejména osamělí rodiče se závislým dítětem či závislými dětmi - především svobodné či rozvedené matky. Mezi neúplnými rodinami s dětmi (ve většině osamělá matka s dítětem nebo s dětmi) nacházíme 26% příjmově chudých, zatímco v úplných rodinách jen 4%, což je průměr (ČSÚ 2001). Ve srovnání s průměrem 25 zemí EU (32%) to není ovšem tak vysoký podíl, i když je vyšší než v případě skandinávských zemí - Dánska (12%), Finska (17%) či Švédska (13%), ale i Maďarska (17%) a Polska (22%). Jinou ohroženou skupinou jsou ovšem i osamělí starobní důchodci (opět spíše ženy).

---

²³ Nabízí se podezření, že jde z části o romské rodiny, jejichž příjmová chudoba je dílem jiných faktorů, než jsou náklady na děti.

4. Dimenzionalita sociální exkluze - situace vyloučených

Existuje řada pokusů určit dimenze sociálního vyloučení, jako jsou: (1) *spotřeba zboží a služeb na trhu (kupní síly)*, (2) *produkce neboli participace v ekonomických či sociálních ceněných aktivitách (zejména na placené práci)*, (3) *politická participace a politický vliv a (4) sociální integrace neboli integrace v rodině, sociálních sítích, komunitě* etc. (Burchardt et al. 2002:31). Velmi často se rozlišují jednoduše tři základní dimenze sociální exkluze, a to: ekonomická, politická a sociální (Bhalla and Lapeyre 1997: 418).

Ekonomické vyloučení je zdrojem (ale také důsledkem) chudoby a představuje vyloučení ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či dané kolektivitě. Jednou ze základních forem sociální exkluze je dnes marginalizace na trhu práce. Ať již jde o nezaměstnanost (vyloučení z placené práce) nebo o vytlačení na sekundární trh práce a segmentarizaci pracovní kariéry čili časté střídání placeného zaměstnání a nezaměstnanost (vyloučení z „dobré práce“). Podle Percy-Smith (2000) zejména dlouhodobá nezaměstnanost, nízký příjem a s ním spojená příjmová chudoba patří k formám ekonomického vyloučení. Nejde ovšem jen o nezaměstnanost. Rodgers (1995) rozlišuje mezi (a) vyloučením z trhu práce - rostoucím počtem nezaměstnaných a růstem obtížnosti jejich reintegrace do placené práce a (b) vyloučením na trhu práce - situováním jedinců i sociálních kategorií na sekundární pracovní trh s jeho nejistými a nestandardními pracovními kontrakty, nízkými výdělky, nevhodnými podmínkami práce, takřka nulovými požadavky na kvalifikaci a neúctěšností vykonávané práce.²⁴ Burchardt et al. (1999) v rámci ekonomické dimenze rozeznávají vyloučení ze spotřeby, což je velmi blízko klasickému měření chudoby jako deprivace (Townsend 1979), vyloučení z možnosti akumulovat úspory v nejširším slova smyslu - včetně penzijního pojištění²⁵ a vyloučení z produkce (z ekonomicky i sociálně ceněné placené práce, ale ze vzdělávání).

Politické vyloučení představuje především upření občanských, politických, ale i základních lidských práv určitým jedincům či kolektivitám, které představuje jejich vyloučení z vlivu na společnost i na vlastní osud. Percy-Smith (2000) uvádí mezi symptomy politického vyloučení nízkou účast ve volbách, upírání politických práv, neschopnost participace. Sociální exkluze pro postižené subjekty tak znamená způsob života zbavený nejen komfortu a životních šancí ve společnosti běžných, ale i omezení jejich vlivu na rozhodování (včetně rozhodování o okolnostech vlastního života), nebo toto rozhodování ovlivňovat.

Sociální vyloučení v užším smyslu brání lidem sdílet určité sociální statusy či sociální instituce a participovat na sociálních, ekonomických, politických a kulturních systémech, které podmiňují sociální integraci jedince do společnosti (Walker and Walker 1997) a na společenských aktivitách (včetně aktivit volného času či společenského života jejich komunity), popřípadě představuje určitou formu jejich sociální izolace. A to jak na makrosociální úrovni, tak i v mikrostrukturální rovině v komunitách (devastované prostředí a obydlí, nedostupnost služeb, kolaps podpůrných sítí, ...). Podle Percy-Smith (2000) je to záležitost rozbití tradiční domácnosti a rozpadu manželství, bezdomovectví, kriminality, nechtěných těhotenství nezletilých. Hovoří se i o *kulturním vyloučení* jakožto odepření práva jedince či kolektivity participovat na kultuře dané společnosti a sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty s ostatními.

---

²⁴ Ekonomická dimenze sociální exkluze poutá nejvíce pozornosti, ale celý problém nevyčerpává. Vylučování mohou být jedinci i ze skupin, jejichž ekonomický status sdílí, stejně jako mohou být z hlavního proudu společnosti vylučovány celé sociální skupiny a kategorie osob bez ohledu na výši svého životního standardu. Nehledě na to, že nízký životní standard může být nejen příčinou, ale též důsledkem sociální exkluze.

²⁵ Chápali bychom tento problém širěji, protože jde obecně o schopnost či neschopnost investovat do budoucnosti - do vzdělání, do zdraví, do sociálního zabezpečení.

Percy-Smith (2000) uvádí navíc i dimenzi *individuálních* faktorů (fyzický nebo mentální handicap či nemoc, chybějící vzdělání a kvalifikace, ztráta sebevědomí a sebeúcty, ...), bez ohledu na to, zda jde o vliv osobních charakteristik jedinců (preskriptivních nebo askriptivních) či o vliv strukturálních faktorů a dimenzi *skupinovou* (koncentrace charakteristik vyloučení v určitých konkrétních sociálních skupinách). Jak je zřejmé, prolínají se ve výše uvedeném výčtu dimenze různé úrovně, vlastnosti osob s charakteristikami jejich životního prostředí, ale i se sociálními procesy. Ostatně, podle Giddense (1994) všechny dimenze vzájemně souvisejí a on sám k nim přidružuje i *vyloučení z reflexivního zařazení* do širšího sociálního řádu. Může jít i o *vyloučení ze solidarity*, což je v realitě dnešního sociálního státu velmi podstatné.

Burchardt et al. (1999) přitom konstatují, že schopnost participace jedince na společenském životě, respektive rozsah, v němž je schopen vzdorovat mechanismům sociálního vyloučení je ovlivňována:

- jeho osobními charakteristikami (zejména jde o vzdělání a zdravotní stav);
- událostmi v jeho osobním životě (ztráta zaměstnání, rozvod, úmrtí partnera apod.);
- sociálními, občanskými a politickými institucemi (diskriminace, sociální stát, zákonodárství²⁶ apod.);
- charakteristikami území, v němž žije (životní prostředí, lokální trh práce, dopravní dostupnost, kvalita veřejných služeb apod.).

4.1 Situace v České republice

Které dimenze sociálního vyloučení jsou klíčové pro Českou republiku lze jen obtížně rozhodnout již vzhledem k malému výskytu sociálně vyloučených. Všimneme si některých z nich (jsme omezeni na dostupná data).

4.1.1 Bytová situace

Bytovou situaci respondentů podle právního důvodu užívání bytu ukazuje následující tabulka. Nejnápadnější rozdíl, plynoucí ze srovnání našich dat s výsledky šetření „*Sociální situace domácností*“ a také s výsledky „*Šetření lidu domů a bytů*“ (SLDB 2001), pozorujeme u kategorie *bydlení ve vlastním domě*.

T a b u l k a 9 Typ bydlení (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
vlastní dům	31	31	41
byt v osobním vlastnictví	7	8	12
družstevní byt	11	14	17
nájemní obecní nebo státní byt	22	27	19
nájemní byt v soukromém vlastnictví	16	13	8
ostatní	13	7	3
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Příjmově chudé rodiny o něco častěji bydlí v menších bytových domech (do 10 bytů). Co se týče typů bydliště, jsou nejpočetnější na panelových sídlištích (30%) a ve venkovských obcích (37%). Neliší se ovšem svým podílem v jednotlivých typech osídlení nijak od ostatních vrstev obyvatelstva, jejichž struktura z hlediska typu sídla je prakticky

²⁶ Mechanismem sociálního vyloučení může být například paradoxně i institut občanství - pro ty, kdo nejsou občany daného národního státu (markantní to bylo v době dělení Československa i po něm pro slovenské Romy na území České republiky), charakteristické je to i pro zahraniční pracovníky (zejména pro ty, kdož na území České republiky pracují nelegálně) - je to právě absence občanství, co je na trhu práce marginalizuje.

stejná.²⁷ Jen u extrémní příjmové chudoby (příjem nižší než 40% mediánu příjmového rozložení) se můžeme setkat se zvýšeným podílem bydlení v historických středech měst a ve vnitřní zástavbě městských činžovních domů (společně 27%, zatímco u obyvatel s příjmem nad hranicí chudoby vymezené jako 60% mediánu příjmového rozložení je to jen 15%) a nižším podílem bydlení na panelových sídlištích (21% oproti 33% mezi nechudými). Podle očekávání bydlí příjmově chudí častěji v nájemních domech (40%), popřípadě v bytech s bezplatným užíváním (8%).

Charakteristická je pro příjmově chudé nižší kvalita jejich obydlí a bydlení. Celkem 21% z nich disponuje jen jednou místností a jen 13% čtyřmi a více místnostmi (mezi chudými 10% jen jednou místností a 24% čtyřmi a více místnostmi). Celková plocha obydlí příjmově chudých je v průměru o 10 m² menší než u ostatních domácností (přitom jak v počtu místností, tak i v celkové ploše bytu není rozdíl mezi příjmově chudými a příjmově extrémně chudými). Co se týče vybavenosti bytu, pak celkově není výrazný rozdíl mezi chudými a nechudými z hlediska základní vybavenosti. V obou skupinách se podíl domácností vybavených samostatnou kuchyní, koupelnou a splachovacím záchodem v bytě pohybuje od 90% do 95%. Byty příjmově chudých však přesto častěji nemají toto vybavení nebo ho sdílejí s jinou domácností než byty domácností nad hranicí příjmové chudoby - i když jde absolutně i relativně o malé počty: kuchyň nebo samostatnou kuchyň nemá 8% z nich (4% domácností nad hranicí příjmové chudoby), koupelnu nebo samostatnou koupelnu 13% z nich (4% domácností nad hranicí příjmové chudoby) a splachovací záchod nebo samostatný splachovací záchod v bytě 13% (5% domácností nad hranicí příjmové chudoby). Teplá tekoucí voda stejně jako ústřední nebo etážové vytápění chybí ve 14% příjmově chudých domácnostech (obojí jen ve 3% domácností nad hranicí příjmové chudoby).

T a b u l k a 10 Vybavenost bytů (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
vlastní samostatná kuchyň	87	92	96
vlastní koupelna v bytě	84	87	95
vlastní splachovací záchod v bytě	84	87	95
tekoucí teplá voda	82	86	97
ústřední, etážové a podobné vytápění	87	87	96
posezení venku (terasa, lodžie, zahrada)	54	60	71

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Z hlediska celkového hodnocení obydlí je faktem, že v bytech první kategorie bydlí 92% domácností nad hranicí příjmové chudoby, ale jen 78% příjmově chudých domácností (13% z nich bydlí v bytech třetí a čtvrté kategorie oproti 4% podílu těchto bytů mezi domácnostmi nad hranicí příjmové chudoby). Co se týče konkrétních nedostatků bytů, koresponduje jejich vyšší podíl mezi chudými logicky se zmíněným vyšším podílem bytů nižší kategorie mezi nimi. Vedle již připomínané menší plochy²⁸ je mezi příjmově chudými oproti domácnostem nad hranicí příjmové chudoby více vlhkých bytů (20% oproti 12%), tmavých bytů (10% oproti 5%), bytů v celkově špatném stavebním stavu (27% a v případě extrémní příjmové chudoby až 30% oproti 16%).²⁹

²⁷ To ovšem neplatí v případě osob, jejichž domácnosti se pohybují kolem hranice životního minima, kde lze nalézt jen 16% vlastníků domů, a tento jejich podíl nedosahuje ani poloviny proporcí celkové populace. Tyto domácnosti zjevně častěji užívají nájemních bytů.

²⁸ Příjmově chudí také sdílejí častěji než domácnosti nad hranicí příjmové chudoby svůj byt s jinou domácností (4% z nich a v případě extrémní příjmové chudoby 9% z nich oproti 2% z nechudých domácností)

²⁹ Dva a více těchto nedostatků má 35% bytů příjmově chudých oproti 20% bytů domácností nad hranicí příjmové chudoby.

T a b u l k a 11 Nedostatky bydlení (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
nedostatek místa	27	22	16
společné bydlení s jinou rodinou	9	4	2
nedostatek světla (tmavý byt)	11	9	5
nedostatečné vytápění	17	15	7
vlhkost v bytě	21	20	12
špatný stavebně-technický stav bytu	29	26	16
hluk ze společných prostor či od sousedů	15	18	14

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Co se týče konkrétních nedostatků bytů, koresponduje jejich vyšší podíl mezi chudými logicky se zmíněným vyšším podílem bytů nižší kategorie mezi nimi. Vedle již připomínané menší plochy³⁰ je mezi příjmově chudými oproti domácnostem nad hranicí příjmové chudoby více vlhkých bytů (20% oproti 12%), tmavých bytů (10% oproti 5%), bytů v celkově špatném stavebním stavu (27% oproti 16%). U příjmově chudých domácností dochází ke kumulaci nedostatků jejich bytů: dva a více nedostatků má 34% jejich bytů (u nechudých domácností jen 20% bytů) a tři a více nedostatků má 19% jejich bytů (u nechudých domácností jen 8% bytů). Tomu odpovídá i porovnání bytů různých kategorií mezi příjmově chudými a nechudými domácnostmi.

T a b u l k a 12 Kategorie bytu ((%))

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
byty 1. kategorie	75	78	90
byty 2. kategorie	9	9	5
byty 3. kategorie	12	9	4
byty 4. kategorie	4	4	1
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Je přitom nutno poznamenat, že i když kvalitou bydlení se příjmově chudí od ostatní populace výrazně neliší (i když jejich byty vykazují častěji nedostatky, většina z nich má standardní bydlení), problémem jsou pro ně náklady na bydlení. Ty jsou pro příjmově chudé a ohrožené sociální exkluzí většinou velkou zátěží a často je dostávají do finančních obtíží a jsou i důvodem jejich častějšího zadlužování se. Tento fakt platí pro příjmově chudé obecně, ale pro některé skupiny ohrožené rizikem sociální exkluze zvláště (zejména pro dlouhodobě nezaměstnané a pro příjmově chudé Romy). Asi 20% z příjmově chudých domácností uvedlo, že se jim stalo, že nebyli schopni v termínu zaplatit náklady bydlení (nájem, respektive inkaso), 10% přitom uvedlo, že se tak stalo ne jen jednou. Mezi domácnostmi extrémně příjmově chudými byl tento podíl dvojnásobných (40% nebylo alespoň jednou schopno zaplatit tyto náklady v požadovaném termínu a u 20% se tak stalo opakovaně).

T a b u l k a 13 (jen ti, kterých se to týká)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
velká finanční zátěž	83	65	35
snesitelná finanční zátěž	17	32	56
není to problém	0	3	9
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

³⁰ Příjmově chudí také sdílejí častěji než domácnosti nad hranicí příjmové chudoby svůj byt s jinou domácností (4% a v případě extrémní příjmové chudoby 9% oproti 2%)

4.1.2 Finanční tíseň

Ve výběrovém šetření domácností, jejichž příjmy se pohybují kolem životního minima, odhadovali respondenti minimální příjem k uspokojení základních potřeb své domácnosti. Jen necelé 4% přitom přiznaly, že skutečný příjem domácnosti je vyšší a 12% deklarovalo shodu skutečného a minimálně požadovaného příjmu. Téměř 84% respondentů pak uvedlo, že jimi nastavený minimální standard je vyšší než jejich reálný příjem. Jak domácnost vychází s příjmy?. V rámci kategorií odpovědí „s obtížemi“ a „s velkými obtížemi“ nalézáme dvě třetiny (65 %) našich respondentů a podobně vypovídali i příjmově chudí v šetření sociální situace domácností z roku 2001. Pokud dotazovaní v předchozí otázce odpovídali, že s příjmy vycházejí „s velkými obtížemi“ nebo „s obtížemi“, zjišťovali jsme, jak dlouho se v takové situaci nacházejí. Data ukazují, že 81 % dotazovaných se v této neblahé situaci nalézá minimálně rok. Více jak pět roků tuto tíživou příjmovou situaci zakouší 18 % dotazovaných.

Tabulka 14 Jak vycházejí se svými příjmy

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
s velkými potížemi	60	46	12
s obtížemi	30	33	25
s jistými potížemi	8	17	40
docela snadno či snadno nebo velmi snadno	2	4	23
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Co to konkrétněji znamená, ukazuje následující tabulka, v níž jsou zachyceny odpovědi na otázku, co vše lidem dovolují jejich příjmy.

Tabulka 15 Jak vycházejí se svými příjmy

	pod 40%mediánu	pod 60%mediánu	nad 60% mediánu
peníze stačily na všechno, co potřebovali	1	6	22
museli šetřit, aby si mohli koupit dražší věci	17	22	48
měli peníze jen na nákup nejlevnějších věcí	30	37	23
peníze stačily jen na nejlevnější potraviny	34	24	5
často neměli dost peněz ani na nákup levných potravin	18	11	2
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Jak je zřejmé, je mezi příjmově chudými velmi početná skupina (i relativně - činí polovinu z nich) domácností, které stačí svými příjmy pokrýt jen spotřebu potravin. Počet domácností deprivovaných nedostatkem základních komodit se dále zvýší, přičteme-li ty, které si vedle toho mohou koupit jen ty nejlevnější věci. Což je zřejmá deklarace materiální deprivace. V těchto domácnostech také chybí dražší předměty dlouhodobé spotřeby, a pokud se zde vyskytují, jsou starší a méně kvalitní, než je tomu v ostatních domácnostech.

4.1.3 Investice

S tím vším souvisí i nižší schopnost příjmově chudých rodin investovat do vlastní budoucnosti, respektive do budoucnosti svých dětí. Ať se to týká bydlení, vzdělávání či zdraví nebo dříve zmíněných předmětů dlouhodobé spotřeby a vybavenosti domácností (je zde jen malý podíl vlastníků osobních počítačů a domácností s přístupem na internet - absolutně i ve srovnání s ostatní populací). Jen 9% z příjmově chudých domácností uvedlo, že splácí hypotéku či úvěr stavebního spoření (mezi domácnostmi s příjmem nad hranicí příjmové

chudoby to bylo 36% domácností). Znamená to, že pro většinu z těchto domácností by hypotéka byla tak velkou zátěží, že si ji nemůže dovolit nebo by jim ji banka ani neposkytla.

T a b u l k a 16 Může si dovolit (%):

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
placené vzdělání	10	10	25
placené zdravotnictví	21	19	36

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Jak plyne z tabulky, pouze 10% z příjmově chudých domácností uvedlo, že by si mohlo dovolit investovat do placeného vzdělávání a jen 20% považovalo za možné investovat do placeného zdravotnictví. Vzhledem k tomu, že se nezišťovaly odhady částek, které by tyto domácnosti byly ochotny a schopny investovat, jde jen o orientační údaje.³¹ Téměř 50% osob, příjem, jejichž domácností se pohybuje kolem existenčního minima, konstatovalo, že si nemohou dovolit vydržovat své děti na studiích (jde o podíl mezi těmi, u nichž tato možnost připadá v úvahu - kdo mají děti).

4.1.4 Spotřeba

Je zřejmé a není to ani překvapivé, že příjmově chudé domácnosti si mohou dovolit méně v krátkodobém i v dlouhodobém konzumu, a to prakticky ve všech položkách, kterými se v zemích Evropské unie měří materiální deprivace. V tom, co si nemohou dovolit, se od ostatní populace liší jak v omezení možnosti dostatečného vytápění bytu (26% oproti 11%), tak v omezení možnosti každodenní konzumace masa (78% oproti 42%), v omezení možnosti obnovovat své oblečení (75% oproti 50%) či v omezení možnosti obnovovat vybavení domácnosti (90% oproti 62%). Tento handicap se ovšem dotýká i sociální deprivace, neboť možnosti těchto domácností jsou omezeny i co se týče uspokojování kulturních zájmů (80% těch, kdo si to nemohou dovolit mezi příjmově chudými domácnostmi oproti 47% mezi ostatními domácnostmi) či volného času (84% domácností, které si nemohou dovolit týdenní dovolenou mimo domov mezi příjmově chudými domácnostmi oproti 52% mezi ostatními domácnostmi).

T a b u l k a 19 Nemůže si dovolit

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
dostatečně vytápět byt	26	25	10
maso každý druhý den	77	70	40
nové oblečení (ne pouze nákupy v „second hand“)	75	75	48
obnovu vybavení domácnosti	90	90	61
uspokojování kulturních zájmů	80	77	45
každoroční dovolenou mimo dům	84	84	50
pozvat přátele	63	63	32

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Nápadný rozdíl v neprospěch respondentů v souboru osob, příjem, jejichž domácností se pohybuje kolem životního minima, pozorujeme zejména v četnosti vlastnictví auta (35 % našich respondentů versus 53 % v celkové populaci) a rekreačního objektu. Srovnání s úhrnem populace je ovšem daleko očividnější, zaměříme-li se na kategorii odpovědi „nemohu si (vlastnictví předmětu) dovolit“. U položky *automatická pračka* takovou

³¹ Je jisté, že například představa o rozsahu, povaze a směřování těchto investic, které mohou mít tyto domácnosti a domácnosti s nadprůměrnými příjmy, se mohou diametrálně lišit. Obsah slova investice může být v těchto případech zcela odlišný.

odpověď zvolil zhruba dvojnásobek našich respondentů než v běžné populaci (12 % vs. 6 %), u položek *barevný televizor* a *domácí počítač* se jedná o 2-3násobky respondentů, u položky *auto* pak běží téměř o čtyřnásobek (ČSÚ 2001).

4.1.5 Zdraví

Zdá se, že subjektivní zdravotní stav není příjmovou chudobou ovlivněn, o reálném zdravotním stavu lze jen spekulovat, neboť existující zdravotní statistiky neumožňují příjmově chudé a ostatní srovnávat.

T a b u l k a 17 Subjektivní zdravotní stav (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
velmi dobrý	16	8	12
dobrý	37	35	39
příjemný	34	32	35
špatný	12	19	12
velmi špatný	1	6	2
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

T a b u l k a 18 Subjektivní zdravotní stav (%)

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
nemá trvalé problémy	40	48	46
má, ale nečiní potíže	13	14	17
má, do jisté míry omezující	31	28	28
má, jsou velmi omezující	16	10	9
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

4.1.6 Sociální dimenze vyloučení

Příjmově chudé domácnosti deklarují menší schopnost pozvat a pohostit své přátele a známé (nemůže si to dovolit 64% z nich, zatímco mezi nechudými domácnostmi jen 32%). Nijak výrazně se to ovšem nepodepisuje na jejich kontaktech s příbuznými, přáteli či sousedy (zejména pokud jde o kontakty osobní - poněkud méně časté jsou zde kontakty telefonní, zejména v extrémně příjmově chudých domácnostech). Příjmově chudé domácnosti se od ostatních domácností neliší ve frekvenci kontaktů, z dat ovšem nelze usuzovat, jak jsou jejich sociální sítě rozsáhlé, jakou mají povahu a jaký sociální kapitál svým účastníkům poskytují (ČSÚ 2001). Zde lze jen odůvodněně spekulovat, že jsou rozprostřeny spíše do nejbližšího sousedství a sociální kapitál v nich získávaný má jen omezenou hodnotu. Nasvědčuje tomu také členství jen 10% osob z příjmově chudých domácností (jen 5% u osob extrémně příjmově chudých) ve společenských klubech či zájmových organizacích (22% mezi zbytkem populace). Obdobná situace je mezi respondenty z příjmově slabých domácností (FSS 2004), neboť členem společenského či sportovního klubu, respektive zájmového souboru je mezi nimi 12% (zhruba 6% je členem některé z dobrovolných organizací typu Červený kříž nebo dobrovolných hasičů).

T a b u l k a 20 Kontakty s příbuznými a přáteli

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
téměř každý den	18	24	21
jednou nebo dvakrát za týden	32	33	37
jednou nebo dvakrát za měsíc	31	22	26
méně než jednou za měsíc	9	13	11
výjimečně, nikdy	10	8	5
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Mezi příjmově chudými a ohroženými sociální exkluzí nacházíme nižší sociální kapitál indikovaný sníženou důvěrou k ostatním i ke společnosti. 66% z osob, příjem jejichž domácností se pohyboval kolem životního minima, byla názoru, že „nemá smysl obracet se na úřady“ a 77% jich je toho názoru, že „dnes člověk nemá na koho se spolehnout“. Ze srovnání odpovědí vyplývá, že respondenti zahrnutí do výzkumu Šetření rizik sociálního vyloučení jsou více anomičtí než reprezentativní vzorek populace ČR ve výzkumu ISSP z roku 1996. Lidé z domácností, jejichž příjem se pohybuje kolem životního minima, mají také skepsi co se týče šancí zlepšit situaci chudých obecně i svoji situaci. Většina z nich (92%) si myslí, že tato je jen malá.

4.2 Přetrvávání chudoby

Nemáme bohužel data srovnatelná s jinými zeměmi Evropské unie. Přesto je zřejmé, že příjmově chudé domácnosti v České republice jsou přesvědčeny, že se jejich situace oproti předchozímu roku zhoršila (pro téměř 50% a pro téměř 20% dokonce výrazně zhoršila) a v případě extrémně příjmově chudých byl tento pocit ještě výraznější. Téměř 60% bylo přesvědčeno o zhoršení své finanční situace a téměř 30% o jejím zřetelném zhoršení (ČSÚ 2001).

T a b u l k a 21 Finanční situace oproti předchozímu roku

	pod 40% mediánu	pod 60% mediánu	nad 60% mediánu
zřetelně se zlepšila	0	0	1
poněkud se zlepšila	7	6	10
zůstala stejná	35	44	56
poněkud se zhoršila	31	32	26
zřetelně se zhoršila	27	18	7
CELKEM	100	100	100

Pramen: Šetření sociální situace domácností (ČSÚ 2001)

Také v souboru osob, příjmy jejichž domácnosti se pohybují kolem životního minima (FSS 2004), hodnotí většina respondentů svoji situaci jako setrvalou v průběhu posledních tří let (podle 32% z nich zůstala stejná a pro téměř 60% z nich se dokonce - podle jejich mínění - zhoršila). Přitom tuto situaci 85% z těchto osob (včetně těch, kdo hodnotí svoji situaci jako zlepšující se) zobecňuje, když souhlasí, že „obyčejní lidé se mají dnes stále hůře“.

5. Závěr a implikace pro sociální politiku

Někteří ztrácejí svoje občanská práva, ale některým jsou zcela odepřeny.

Ralf Dahrendorf: *Moderný sociální konflikt*. Bratislava, Archa 1991.

Otázka zní „*Jaký smysl má koncept sociální exkluze v české sociální politice?*“ - vedle toho, že jde o požadavek Evropské komise, nutnost přizpůsobit se jejímu diskurzu a závazek produkovat v jeho duchu koncipované analýzy a programové dokumenty? Jaký dopad mají vlastně tyto dokumenty na sociální politiku České republiky a jak je institucionálně zajištěna aplikace v nich proklamovaných zásad na úrovni krajů a obcí?³² Proč se zabývat sociální exkluzí, když je procento vyloučených osob, domácností či skupin obyvatel relativně nízký? A nízkou úroveň sociální exkluze obecně naše analýza skutečně celkem potvrzuje. Důvodů pro to, zabývat se přesto tímto problémem je více, můžeme se stručně zmínit alespoň o nejdůležitějších z nich:

- Předně ve svém součtu představují v České republice sociálně vylučování přece jen nezanedbatelnou část populace - zejména přiřadíme-li k nim osoby ve zvýšeném riziku sociální exkluze (potenciálně vyloučené), mezi něž patří většina dlouhodobě nezaměstnaných a velká část romské populace (dlouhodobě nezaměstnanými jsou také velmi často Romové a vice versa).
- Dále pak proto, že se celý problém sociální exkluze hluboce dotýká otázky legitimizace existujícího společenského řádu (viz úvodní Gellnerův citát). Společnost, která strpí sociální vylučování, není společností otevřenou ani kohezivní.
- Celý problém sociální exkluze nelze vyjmout z širšího kontextu a v tomto ohledu je nutné vzít v úvahu, že se i v České republice sociální exkluze prosazuje jako faktor ovlivňující sociální reprodukci³³ a nelze ho proto chápat jen jako problém aktuálně existující mnohostranné deprivace a sociální izolace některých jedinců a sociálních kategorií či skupin (byť je jejich problém pro ně i pro celou společnost tíživý a volá pro cílené odezvě). Sociální exkluze může být v určitém prostředí reprodukována v čase života jedné generace i z generace na generaci.

Většina úvah o sociální exkluzi v rámci Evropy se dotýká především jejího vztahu k občanství. Podle Turnera (1993) je zde koncept občanství centrálním, neboť ho nelze oddělit od diskuse o spravedlnosti, právech, povinnostech, sociální smlouvě, solidaritě a sociálním řádu. V individuální rovině je totiž sociální exkluze chápána především jako zbavení občanství, a to ve všech třech dimenzích, jak je vymezil Marshall (1950), co se týče občanských práv v užším slova smyslu, politických práv a zejména práv sociálních. V obsahu pojmu sociální exkluze je totiž zabudován nejen předpoklad o vyloučení z občanství odepřením výkonu občanských práv (diskriminace), ale i ztížením schopnosti dostát občanským povinnostem, popřípadě i vzdání se těchto práv a povinností.³⁴ Sociální exkluze

³² Odpověď na tuto otázku není předmětem této práce, ale částečně na ni odpovídají výsledky výzkumu, který byl realizován v rámci projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ (řešitelské pracoviště Centrum pro sociální a ekonomické analýzy na Univerzitě Karlově - odpovědný řešitel prof. Jiří Musil), který je součástí výzkumného programu Moderní společnost.

³³ Asi 32% z osob, příjem, jejichž domácností se pohybuje kolem životního minima, předpokládá, že jejich děti dosáhnou pouze výučního listu, 48% doufá v jejich středoškolské vzdělání a 20% ve vzdělání vysokoškolské (počítáno z těch, kdo mají děti). O nižších šancích dětí z domácností příjmově chudých a touto chudobou ohrožených vystudovat vysokou ba i střední školu existuje řada evidencí - jednou z nich jsou zjištění z kvalitativních rozhovorů na toto téma s rodiči z tohoto typu rodin (Katrňák 2004).

³⁴ MacPherson (1997) ovšem konstatuje, že lidé reagují na sociální exkluzi mnoha způsoby od pasivity a pocitu zahanbení přes snahu změnit fakt svého vyloučení až po snahu změnit politické poměry, které ji dovolují.

tak mění univerzální občanství v občanství elitní - status občana je vyhrazen jen těm, jejichž podmínky života ho naplňují - umožňují jim jednat jako občané (Scott 1994).

Hlavním rizikem takových jevů jako jsou sociální exkluze a s ní spojená sociální izolace či vznik a šíření se ghett pak není snad ani tak vysoká kriminalita jejich obyvatel - ta spíše stravuje jako oběti samotné obyvatele těchto ghett než aby ohrožovala širší společnost. Rizikem je to, že se obyvatelé ghett mohou stále více odcizovat hodnotám hlavního proudu společnosti a stávají se z nich „cizinci“ (Dahrendorf, 1995).³⁵ Majoritní společnost nad nimi ztrácí přímou, a v důsledku kolapsu jejích hlavních sociálních institucí, jako jsou trh práce, systém vzdělávání a socializace, politické strany a církev v tomto prostředí, i nepřímou kontrolu. Ohrožením integrace určitých osob či sociálních skupin do společnosti je pak zpochybněn princip solidarity (solidarita se stává selektivní) a ohrožena je i sociální koheze.

Jak již bylo řečeno, je úroveň sociální exkluze v České republice relativně nízká a nízký je i podíl příjmově chudých osob jak ve srovnání s ostatními zeměmi Evropské unie, tak i absolutně uvnitř hranic republiky. Je však třeba brát v úvahu ve zprávě prezentované indikace sociální exkluze. Například, zatímco v zemích EU-15 je míra relativní chudoby vyšší než podíl osob, který se potýká s problémy při uspokojování základních potřeb v oblasti výživy, bydlení a ošacení, v České republice podíl osob, které se potýkají s takovými problémy a které jsou tedy ohroženy vyloučením ze spotřeby, převyšuje podíl (relativně) příjmově chudých až několikanásobně.

T a b u l k a 22 Vybrané indikátory materiální deprivace

	ČR	DK	GER	UK	PORT
relativní míra příjmové chudoby (2001)*	8	10	11	17	20
mají velké obtíže vyjít s příjmy	17	4	2	6	17
dostávají se do dluhů při platbě nájmu a účtů	13	4	3	3	4
nemohou si dovolit jíst maso/ryby/drůbež alespoň každý druhý den	41	1	4	7	6
nekupují nové oblečení	48	4	13	13	42
nemohou si dovolit alespoň týden dovolené mimo domov	50	14	13	35	61

* Podíl osob s příjmem pod hranicí 60 % národního příjmového mediánu

Pramen: data: ČSÚ, Šetření sociální situace domácností, 2001, vlastní výpočty, Eurostat 2000.

Krom toho patří ČR k zemím s relativně největšími rozdíly *specifických měr chudoby*. Například riziko chudoby nejvíce ohrožené skupiny (nezaměstnaných) je u nás až desetinásobně vyšší než riziko nejméně ohrožené skupiny (zaměstnaní) - blíže viz příloha. Existují-li zde také skupiny sociálně vyloučených (a nelze-li většinu z nich označit za přímo vyloučené), představují osoby v silném riziku sociální exkluze), jsou to:

- Kategorie osob, které některé definice a priori z diskuse vylučují (například Burchardt, Le Grand a Piachaud 1999), neboť koncept sociální exkluze aplikují jen na rezidenty (občany). V České republice jde o zahraniční (zejména ukrajinské) pracovníky - bez ohledu na to, je-li jejich pobyt na území republiky legální či nelegální. V druhém případě je samozřejmě jejich situace horší, ale i první skupinu z nich staví řada skutečností mimo společnost (počínaje legislativou, praxí státní správy, až po způsoby, jakými jsou najímání (často již na Ukrajině) a lokalizování na trhu práce v České republice. Do této kategorie patří též imigranti a žadatelé o azyl.
- Početně marginální, ale často zcela bezmocní, jedinci vylučovaní na základě osobních charakteristik, ať již jde o jejich tělesný či mentální handicap nebo jsou vylučováni na základě své neschopnosti naplnit společností očekávané standardy života (bezdomovci,

³⁵ Reflektují to i metafory používané některými autory k popisu tohoto stavu, jako jsou například „jiná Amerika“ (Harrington, 1962), separatisté (Dahrendorf, 1991).

recivisté...) nebo ti, jejichž životní způsob majoritní společnost odmítá nebo přezírá (příslušníci různých subkultur).

- Romové (ať již je jejich romství dáno tím, že se za Romy považují nebo je jim tato identita přisouzena jinými), které jako příklad vylučované kolektivity³⁶ uvádíme, i když v České společnosti sílí liberalistické pojetí sociální exkluze a inkluze koncentrované kolem individuálních práv: přesvědčení, že lidé jsou vylučováni jako jedinci a nikoliv jako příslušníci určitých kolektivit a že je třeba nástroje umožňující začlenit je znovu do společnosti směřovat opět na ně jako individuality a nikoliv na kolektivity, jejichž jsou součástí (s akcentem na sociální, nikoliv na kulturní práva). Není to ostatně v Evropě, i přes dominanci multikulturalismu, ojedinělý hlas. Řada autorů konstatuje, že identita minorit je sice v Evropě tolerována jako fatální aspekt plurality dnešního světa, ale občanská integrace jejich příslušníků je podmiňována spíše oslabením této identity (Byrne 1999). Obecně lze s tímto přístupem polemizovat, ale ve vztahu k sociální exkluzi se zdá jím navrhovaný model „*jak sociální exkluzi čelit*“ - totiž odstraňování diskriminace a symbolických i faktických bariér, důsledná komplementace principu rovných práv a příležitostí a sociálně inkluzivní praktická a vzdělávací politika (Hirt 2005) - adekvátní. *Etnická dimenze* sociálního vyloučení (Romů) je ovšem dostatečně viditelná, i když účinná opatření - včetně nekompromisního zamezení zjevné a skryté diskriminace - však zatím nezískala politickou legitimitu a podporu.³⁷
- Nezaměstnaní, zejména je-li jejich nezaměstnanost dlouhodobá, opakující se nebo koncentrovaná - jsou-li takto postiženi i jejich životní partneři. Tato kategorie osob je v České republice klíčová ze dvou důvodů. Jednak je velmi početná a jednak je zde míra sociální exkluze a zejména příjmové chudoby jako jedné z jejich dimenzí rozsáhlejší než je obvyklé v ostatních zemích Evropské unie.

Mezi mechanismy, které fatálně vedou k chudobě či dokonce k sociálnímu vyloučení, dominují v České republice především *ztráta zaměstnání*, ale dále i *ztráta partnera ve stáří*, specifičtěji pak i (*opakované*) *osamělé mateřství*. Před rizikem chudoby a sociálního vyloučení nejsou také dostatečně chráněny děti - jejich relativní znevýhodnění oproti průměru ve společnosti je ve srovnání se všemi ostatními zeměmi nejvyšší (1,5-krát vyšší riziko v roce 2001). Nicméně vzhledem k tomu, že je míra relativní chudoby v ČR nízká, je specifická míra chudoby dětí v ČR, srovnáno na EU – 25, podprůměrná. Avšak, jak ukazuje nedávno zveřejněný odhad Eurostatu, míra dětské chudoby se u nás zvýšila na 15 % v roce 2002.³⁸ Tato situace je důsledkem více faktorů, patří k nim mimo jiné nevyužívání sociálních dávek a také okolnost, že životní minimum zaručuje příjem nižší, než je hranice chudoby používaná Eurostatem (v rámci přiznávání nároku na dávky sociální péče jsou všechny jiné příjmy i dávky započteny do hranice životního minima). Uvedené okolnosti se proto nejvíce projeví v domácnostech, kde není žádný jiný příjem než sociální dávky (nezaměstnané domácnosti) a vyšší počet členů závislých na nízkých příjmech (dětí). Řešení podobných případů vyžaduje především individuální přístup, a to jak při řešení aktuální nedostatečnosti příjmů s ohledem na potřeby (zejména potřeby úhrady nákladů bydlení a potřeby spojené s výchovou dětí), ten však naráží - podobně jako je tomu v případě služeb zaměstnanosti a politiky „aktivace“ - na omezené kapacity dostupné k individuální sociální práci.

³⁶ Jordan (1996) poukazuje na to, že když jsou lidé včleňováni do společnosti jako občané, týká se jich to jako jedinců a nikoliv jako členů sociálních skupin.

³⁷ Jedním z příkladů tohoto stavu je nedávné zrušení míst dvou romských terénních pracovníků starostou městské části Brno střed s odvoláním na malou účinnost jejich práce.

³⁸ Vzhledem k tomu, že celková míra chudoby se nezměnila (8 %), došlo od roku 2001 k prohloubení znevýhodnění dětí v ČR - jejich specifická míra chudoby dosahuje téměř dvojnásobné hodnoty obecné míry chudoby v ČR.

Zajímavé je srovnání vybraných sociálních indikátorů sociálního vyloučení v České republice a některých zemích EU, obsažené v následující tabulce:

T a b u l k a 23 Vzorec vybraných sociálních indikátorů sociálního vyloučení

	ČR	DK	GER	UK	PORT
riziko chudoby	++	+	+	-	--
mezera chudoby	++	++	+	-	-
deprivace v sedmi vybraných položkách	-	+	-	+	--
dlouhodobá nezaměstnanost ženy	-	++	-	++	+
dlouhodobá nezaměstnanost muži	-	++	--	+	+
nezaměstnanost 15 - 24 let	-	++	+	+	+
nezaměstnanost 15 - 24 let, muži	-	++	+	+	+
nezaměstnanost 15 - 24 let, ženy	+	++	++	+	+
osoby v nepracujících domácnostech	+	+	-	--	++
děti v nepracujících domácnostech	+	+	-	--	+
předčasně opouštějící vzdělávací systém ženy (19-24 let, jen základní vzdělání)	++	+	-	--	--
předčasně opouštějící vzdělávací systém muži (19-24 let, jen základní vzdělání)	++	+	+	-	--
očekávaná délka života při narození ženy	-	-	+	+	+
očekávaná délka života při narození muži	-	-	+	++	-

Pramen: Atkinson, Cantillon, Marlier, Nolan 2005, Annex, podle European Commission 2004, 2005.

poznámky: ++ nejlepší kvartil, e mezi mediánem a nejlepším kvartilem, - mezi mediánem a nejhorším kvartilem, -- nejhorší kvartil (z 25 EU)

Analýza ukázala na komplexnost faktorů sociálního vyloučení v České republice, stejně jako na potřebu komplexního, ale přitom individualizovaného přístupu k řešení otázek sociálního začleňování, zejména na klíčový význam:

- začleňování na trhu práce;
- dostupnosti a kvality bydlení;
- dostupnosti vzdělání;
- dostupnosti zdravotní péče;
- adekvátní podpory příjmů.

Začlenění na pracovním trhu je považováno za klíčovou oblast sociálního začlenění - je vnímáno především jako prevence chudoby (míra chudoby pracujících je totiž ve většině evropských zemí nízká), a to i s ohledem na zabezpečení ve stáří (penzijní nároky se odvíjejí od pracovní aktivity). Vedle toho také může začlenění na pracovním trhu podporovat účast jedince na sociálním životě společnosti a jeho osobní rozvoj, což je logický důsledek centrálního postavení placené práce v Evropě jakožto zdroje nejen uspokojení materiálních potřeb a získání určitého statusu (spojeného s určitou prestiží), ale i dosažení určité prestiže, sebeúcty a životní spokojenosti. Vyloučení na pracovním trhu se projevuje nejvýrazněji v domácnostech, ve kterých není zaměstnán ani jeden člen (tzv. jobless households) - například v domácnostech s kumulovanou nezaměstnaností nebo v domácnostech s pouze jednou osobou v ekonomicky aktivním věku, která je mimo trh práce (domácnosti samoživitelů, jednočlenné domácnosti ad.)

Je třeba zdůraznit, že právě v začleňování na pracovním trhu Česká republika ve srovnání s řadou ostatních evropských zemí, zejména pak zemí původních zemí Evropské unie (EU 15), spíše zaostává. Česká republika sice vykazuje průměrnou míru obecné nezaměstnanosti, ale nadprůměrnou míru dlouhodobé nezaměstnanosti (trvajících déle než 12 měsíců) i velmi dlouhodobé nezaměstnanosti (trvajících déle než 24 měsíců) a navíc tvoří dlouhodobě nezaměstnaní také vyšší podíl na celkovém počtu nezaměstnaných: více než

polovina nezaměstnaných je totiž v registru více než 1 rok a téměř třetina (31,3 %) pak dokonce déle než dva roky. Postihuje to i děti. Statistiky sice ukazují, že je v ČR podprůměrný podíl dětí, které žijí v domácnostech bez jakékoliv vazby na pracovní trh (jobless), ale na rozdíl od celkové situace v EU 25 je u nás podíl dětí v takových domácnostech (9 %) vyšší než podíl dospělých (8 %). Zatím u nás uplatňované politiky začleňování na trhu práce nejsou z řady důvodů, jež jsou popsány v jiných analýzách, dostatečně účinné při řešení dlouhodobé nezaměstnanosti.

Neméně závažným problémem je *oblast bydlení*, kde vedle nedostatku krizových intervencí (například pro bezdomovce, oběti domácího násilí) je špatně dostupná možnost standardního sociálního bydlení. Územní ohniska sociální exkluze - koncentrace vyloučených - jsou v současné době spíše málo početná a svou velikostí nepřilíš rozsáhlá. Můžeme se v nich ovšem často setkat se všemi modelovými atributy sociálního vyloučení až v extrémní podobě se všemi sociálně patologickými průvodními jevy i s veškerou tíhou mnohonásobné deprivace obyvatel těchto lokalit. Lidé ohrožení sociálním vyloučením jsou často tlačeni do nekvalitního bydlení, v řadě případů však relativně nákladného. Situace se může ještě zhoršit v důsledku očekávané novely zákona o sociální potřebnosti, kdy část na bydlení bude vyplácena podle skutečných nákladů obcemi. Může to vést u domácností ohrožených sociálním vyloučením k fixaci na substandardní bydlení a k prohlubování cyklu deprivace těchto domácností. Silným nezáměrným mechanismem sociálního vyloučení, jemuž neexistuje protitlak, je politika lokálních autorit vůči „neplatičům“, a to jejich sestěhovávání do holobytů či substandardních ghatt. Zmínit je třeba v tomto ohledu i problém omezených možností investic do budoucnosti, které jsou charakteristické zejména pro obyvatele těchto lokalit. Zejména jde o ztížený až blokový přístup jejich dětí k úplnému a kvalitnímu vzdělání, což nemusí být jen otázkou jejich vědomé diskriminace, ale i důsledkem takových faktorů, jako jsou „objektivní parametry“ vzdělávacího systému, které neberou v potaz existující handicapy těchto dětí, nebo nízká úroveň personálního i materiálního vybavení škol v místech koncentrace sociální exkluzí ohrožených osob. Často se přitom přehlíží, že potíže těchto dětí se vzděláváním nejsou záležitostí jejich nižšího intelektu a omezených schopností, ale záležitostí odlišnosti jejich kulturního kapitálu a absence podpory jejich rodinného zázemí.

Používání konceptu sociální exkluze mimo jiné nastoluje otázku, zda je adekvátní způsob, jak sociální exkluzi ve společnosti čelit, selektivní nebo univerzální sociální politika. Podle Kleinmana (1998) je jedním z důsledků používání konceptu sociální exkluze, že jako základní antagonismus ve společnosti se jeví antagonismus mezi většinou společnosti a relativně malým počtem sociálně vyloučených a sociálně izolovaných minorit. Proto se objevují názory (Layte a Whelan 2002), že je nezbytné *přejít od sociální politiky úzce cílené na vyloučené skupiny k obecnější politice zahrnující i skupiny sociální exkluzí ohrožené*. S touto otázkou se bude muset stále vyrovnávat i česká sociální politika. Jak již bylo v literatuře poukázáno (Sirovátka a kol. 2005), Česká republika je v celkovém „úsilí sociální politiky“ na nižší úrovni, než je průměr zemí EU-15. Zdá se, že značná část populace je obecně chráněna³⁹ - svou aktivitou nebo opatřeními sociálního státu - před chudobou a sociální exkluzí, na druhé straně však existuje určitý počet osob (domácností), které jsou trvale chyceny v pasti chudoby a sociálního vyloučení nebo fluktuují mezi životním standardem (míněno nikoliv jen materiálním standardem) typickým pro většinu dané

³⁹ Není tomu patrně jen v České republice, jako obecnější fakt to zdůrazňují i někteří zahraniční autoři (například Breen a Mioso 2003). Podle Lisabonského jednání Rady Evropy v roce 2000 je nejlepší ochranou proti sociální exkluzi zaměstnání a boj proti sociální exkluzi by měl být založen na vytváření podmínek ekonomického růstu a zaměstnanosti, na růstu lidského kapitálu (růst vzdělanosti a kvalifikace), na zlepšování zdraví a podmínek bydlení celé populace a na otevírání nových způsobů participace ve společnosti. Sází se přitom zejména na dva inkluzivní mechanismy. Na začlenění do placené práce pomocí tvorby pracovních příležitostí a rekvifikací a (zejména tam, kde selže prvně jmenovaná snaha) na začlenění do komunitního života prostřednictvím komunitních aktivit.

společnosti a chudobou, respektive sociálním vyloučením. Důležitější ovšem je, že česká sociální politika *zaostává ve vztahu k Evropské unii v tzv. aktivních výdajích*, jako je právě aktivní politika zaměstnanosti, podpora bydlení a také podpora rodin dávkami a konečně oblast vzdělání (viz příloha).

Je také nutno upozornit na skutečnost, že zde zůstává celá řada *skrytých*, neprozkoumaných, a proto i obtížně řešitelných *problémů*, jako jsou: dostupnost zdravotní péče pro sociálně vyloučené, sociální postavení přistěhovalců, bezdomovců a dalších specifických sociálním vyloučením ohrožených skupin. Tyto skupiny, a tím i jejich problémy zatím nejsou příliš v ohnisku zájmu veřejné politiky a jejich potřeby jsou do určité, ale dost omezené míry saturovány nestátními neziskovými organizacemi, což je - mylně - pokládáno za postačující.

Národní akční plán sociálního začleňování a strategie sociálního začleňování v něm obsažená mohou být východiskem k řešení mnoha problémů - předpokládá to ale další zpřesnění tohoto plánu do konkrétních opatření a zabezpečení těchto opatření lidskými a finančními kapacitami. To ovšem nebude možné, pokud problematika sociálního vyloučení nezíská dostatečnou *politickou legitimitu a podporu* a pokud se k jejímu řešení nepodaří mobilizovat aktéry na všech úrovních: centrální, regionální i lokální - především státní správu a samosprávu, ale se zapojením neziskových organizací, sociálních partnerů aj.

Literatura

- Anthias, Floya. 1995. "Cultural Racism or Racist Culture? Rethinking Racist Exclusion". *Economy and Society*, 24(2).
- Atkinson, A.B., Cantillon B., Marlier, E., Nolan, B. 2005. *Taking Forward the EU Social Inclusion Process*. Luxembourg: EC.
- Auletta, Ken. 1982. *The Underclass*. New York: Vintage Books - Random House.
- Bajekal, Madhavi and Purdon, Susan. 2001. *Social Capital and Social Exclusion: Development of a condensed module for the Health Survey for England*. London: National Centre for Social Research (Report commissioned by Department of Health).
- Bauman, Zygmunt. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon.
- Bauman, Zygmunt. 1999. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Berghman, Jos. 1997. "The Resources of Poverty and the Struggle Against Social Exclusion". *International Social Security Review*, 50(1):3-21.
- Berghman, Jos. 1998. "Social Protection and Social Quality in Europe". Pp. 251-268 in *The Social Quality of Europe*, ed. by W. Beck, L. van der Maesen and A. Walker. Bristol: The Policy Press.
- Bhalla, Ajit and Lapeyre, Frederic. 1997. "Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework". *Development and Change*, 28:413-433.
- Breen, Richard and Moiso, Pasi. 2003. *Poverty Dynamics for Measurement Error*. Chelchester: ISER-Institute for Social and Economic research.
- Burchardt, Tania, Le Grand, Julian and Piachaud, David. 1999. "Social Exclusion in Britain 1991-1995". *Social Policy Administration*, 33(3)227:244.
- Burchardt, Tania, Le Grand, Julian and Piachaud, David. 2002. "Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure" In *Understanding Social Exclusion*, eds. by John Hills, Julian Le Grand and David Piachaud. Oxford: Oxford University Press.
- Byrne, David. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Dahrendorf, Ralf. 1991. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, Ralph. 1995. "Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society." London: Commission on Wealth Creation and Social Cohesion.
- Duffy, Katherine. 1995. *Social Exclusion and Human Dignity in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- European Commission. 2001. *Report on Indicators in Field of Poverty and Social Exclusion*. Brussels: European Commission.
- Gans, Herbert J. 1995. *The War Against The Poor: The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Gellner, Ernest. 2002. *Nacionalismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Giddens, Anthony. 1998. *The Third Way*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1999. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.

- Giddens, Anthony. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Oxford: Polity Press.
- Harrington, M. 1962. *The Other America: Poverty in the United States*. New York: Macmillan.
- Glavanis, Pandeli. "Race, Racism and the Politics of Identity". Pp. 54-73 in *Patterns of Social Inequality. Essay for Richard Brown*, ed. by Huw Beynon and Pandeli Glavanis. London: Longman, 1999.
- Harrop, Andrew, Kenway, Peter and Palmer, Guy. 2000. *Indicators of Poverty and Social Exclusion in Rural England*. London: New Policy Institute.
- Hirt Tomáš. 2005. "Svět podle multikulturalismu". Pp. 9-76 in *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*, ed. by Hirt, Tomáš. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Jakoubek, Marek a Poduška, Ondřej (eds.) 2003. *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Nakladatelství Doplněk.
- Jordan, Bill. 1996. *The Theory of Poverty and Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Kabrnák, Tomáš. 2004. *Odsouzení k manuální práci*. Praha: Slon.
- Katz, M. B. (ed.). 1993. *The „Underclass“ Debate. Views from History*. Princeton: Princeton University Press.
- Kepel, Gill. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kleinmann, Mark. 1998. *Include me Out? The New Politics of Place and Poverty*. London: CASE – Centrum for Analysis of Social Exclusion, Workong Paper 11.
- Lash, S., J. Urry 1994. *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Layte, Richard and Whelan, Christopher T. 2002. "Cumulative Disadvantage or Individualisation: A Comparative Analysis of Poverty Risk and Incidence". *European Societies*, 2(2): 209-233.
- Leisering, Lutz and Leibfried, Stephan. 1999. *Time and Poverty in Western Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lesoff, Cali and Jowell, Roger. 2000. *Measuring Social Exclusion*. Oxford: CREST-Centre for Research into Election and Social Trends.
- Levita, Ruth. 1996. "The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony". *Critical Social Policy*, 46: 5-20.
- Levitas, Ruth. 1999. Paper presented at a conference „Defining and Measuring Poverty“, to launch the Townsend Centre for International Poverty Research., University of Bristol, 1-2 July.
- Levitas, Ruth. 2000. "What is Social Exclusion? In *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*, eds. by David Gordon and Peter Townsend. Bristol: The Policy Press.
- Lewis, Oscar. 1966. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar. 1969. "The Culture of Poverty". Pp. 187-220 in: *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences*, ed. by D. P. Moynihan. New York: Basic Books.
- Lister, Ruth. 2004. *Poverty*. Cambridge: Polity Press.

- MacPherson, S. 1997. "Social Exclusion". *Journal of Social Policy*, 26: 533-541.
- Mareš, Petr. 2000. „Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů“. *Sociologický časopis*, 36(1): 1-14.
- Mareš, Petr, Syrovátka, Tomáš a Vyhlídal, Jiří. 2003. „Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie“. *Sociologický časopis*, 39: 37-54
- Marshall, Thomas H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, Lydie. 1992. „The Social Segregation of the Long-term Unemployed in Hartlepool“. *Sociological Review*, 40(2):344-369.
- Morris, Lydia. 1994. *Dangerous Classes. The Underclass and Social Citizenship*. London: Routledge.
- Murray, Charles. 1998. *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950-1980*. Praha: Slon.
- Percy-Smith, Jane (ed.). 2000. *Policy Responses to Social Exclusion. Towards Inclusion?* Buckingham: Open University Press.
- Rabušic, Ladislav a Mareš, Petr 1996. "Je česká společnost anomická?" *Sociologický časopis*, 32: 175-188.
- Rodgers, G. 1995. "What is Special about a Social Exclusion Approach?" Pp. 43-55 in: *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by Rodgers, G., Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation - International Institute for Labour Studies.
- Room, Graham. 1997. "Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research." Pp. 1-9 in: *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.
- Room, Graham. 1999. "Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalization". *International Journal of Social Welfare*, 8(1):166-174.
- Room, Graham. 2000. "Trajectories of Social Exclusion: The Wider Context for the Third and First Worlds". In *Breadline Europe*, ed. by D. Gordon and Peter Townsend. Bristol: Policy Press.
- Scott, John. 1994. *Poverty and Wealth Citizenship, Deprivation and Privilege*. London: Longman.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as Freedom*. New York: Knopf Press.
- Sen, Amartya. 2000. *Social Exclusion*. Manila: Asian Development Bank.
- Silver, Hilary. 1995. "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion." Pp. 57-80 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodgers, Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation - International Institute for Labour Studies.
- Sirovátka, Tomáš a kol. 2005a. Směřování české sociální politiky s důrazem na agendu Lisabonské strategie. Praha, VÚPSV - výzkumné centrum Brno.
- Sirovátka, Tomáš, Kofroň, Pavel, Rákoczyová, Miroslava, Hora, Ondřej a Trbola, Robert 2005 Chudoba a sociální vyloučení v České republice a srovnání se zeměmi EU (výzkumná zpráva z projektu Monitorování chudoby). Praha: VÚPSV- výzkumné centrum Brno.
- Smith, David J. (ed.). 1992. *Understanding the Underclass*. London: Policy Studies Institute.

- Stewart, Kitty. 2002. *Measuring Well-Being and Exclusion in Europe's Regions*. London: CASE-Centre for Analysis of Social Exclusion (CASEpaper 53).
- Stewart, Kitty. 2003. "Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions". *Journal of European Social Policy*, 13(4):335-356.
- Strobel, Peter. 1996: "From Poverty to Exclusion: A Wage-Earning Society or Society of Human Rights?" *International Social Science Journal*, 48: 173-189.
- Townsend, Peter. 1979. *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Harmondsworth, Penguin.
- Turner, Bryan S. 1993. *Citizenship and Social Theory*. London: Sage.
- Van Oorschot Wim. 1994. *Take It Or Leave It. A Study of Non-take-up of Social Security Benefits*. Tilburg, Tilburg University Press.
- Walker, Alan and Walker Carol. 1997. *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- Whelan, Christopher T. and Maître, Bertrand. 2004. *Vulnerability and Multiple Deprivation Perspectives on Social Exclusion in Europe: A Latent Class Analysis*. Cholchester: University of Essex, EPAG - European Panel Analysis Group Working Paper No. 52.
- Whelan, Christopher T., Layte, Richard and Maître, Bertrand. 2003. Poverty, Deprivation and Time: A Comparative Analysis of the Structuring of Disadvantage. Cholchester: University of Essex, EPAG - European Panel Analysis Group – Working Paper No. 48.
- Wilson, William. J 1987. *The Truly Disadvantaged: The Underclass, the Ghetto and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.
- Wilson, William J. 1994. *Citizenship and the Inner-City Ghetto Poor*. Pp. 49-65 in *The Condition of Citizenship*, ed. by B. van Steenbergen. London: Sage.
- Wilson, William J. 1996. *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.
- Woodward, Alison and Kohli, Martin. 2001. „European Societies. Inclusions/Exclusions?“ Pp. 1-14 in *Inclusions and Exclusions in European Societies*, ed. by Woodward, Alison and Kohli, Martin. London: Routledge.

Přílohy

T a b u l k a 1 Riziko chudoby (k průměru v dané zemi)

	ČR	DK	GE	UK	PORT	EU (průměr)
muži	93	95	93	91	93	94
ženy	106	109	107	111	108	106
- 18	147	41	124	132	106	122
19-24	121	258	148	121	71	138
25-34	87	83	101	80	58	87
35-44	104	51	82	70	89	81
45-54	73	53	84	64	81	80
55-64	53	105	76	66	112	84
65 +	81	212	99	139	169	107
zaměstnané domácnosti	67	66	83	56	82	77
nezaměstnané domácnosti	560	171	291	286	147	296
domácnosti důchodců	95	239	101	140	195	109
jiné neaktivní domácnosti	87	433	458	309	271	305
jednotlivec < 65	195	215	127	114	175	126
jednotlivec > 65	158	279	129	190	243	146
pár < 65	28	63	61	34	98	53
pár (alespoň jeden > 65+)	15	202	72	120	185	94
rodič, děti	335	57	227	228	129	184
pár, 1 dítě	64	39	61	50	47	60
pár, 2 děti	74	24	94	71	85	81
pár, 3 a více dětí	229	41	143	133	176	144
nízká úroveň vzdělání	285	227	129	169	117	150
střední úroveň vzdělání	90	117	107	87	37	82
vysoká úroveň vzdělání	23	49	64	34	3	41

Poznámky:

- hranice chudoby - 60 % mediánu příjmu na osobu (e.š.1, 0.5, 0.3)
- domácnosti: zaměstnané (alespoň jeden člen je zaměstnán), nezaměstnané (nikdo není zaměstnán, alespoň jeden nezaměstnaný), důchodci (nikdo nepracuje, alespoň jeden důchodce), jiné neaktivní (žádný zaměstnaný, nezaměstnaný či důchodce).
- úroveň vzdělání: nízká (oba partneři jen základní či žádné vzdělání), střední (alespoň jeden z partnerů má střední vzdělání - tj. vyučen), vysoká (alespoň jeden z partnerů má vysokoškolské vzdělání)

Pramen: EU: Eurostat (2000), data 1996, 3. vlna ECHP, data: ČSÚ, Šetření sociální situace domácností, N = 27.000, vlastní výpočty (viz Sirovátka, Kofroň, Rákoczyová, Hora, Trbola 2005).

T a b u l k a 2 Sociální výdaje podle účelu (% GDP, 2001)

		náhrady	pasivní	aktivní	zdravotní	vzdělání
1	Dánsko	12,2	4,1	6,0	7,1	8,5
2	Finsko	12,7	2,5	4,2	5,3	6,2
3	Švédsko	15,0	1,6	4,9	7,4	7,3
4	Irsko	4,9	1,2	3,1	4,9	4,3
5	Velká Británie	11,2	0,5	4,0	6,1	4,7
6	Rakousko	15,9	1,3	3,5	5,2	5,8
7	Belgie	14,6	2,6	x	6,4	6,1
8	Francie	14,3	2,0	5,0	7,2	5,7
9	Německo	14,4	1,7	3,2	8,0	4,6
10	Lucembursko	11,7	0,7	3,6	4,8	3,8
11	Nizozemsko	11,2	1,9	3,0	5,7	5,0
12	Řecko	15,3	1,0	2,7	5,2	3,9
13	Itálie	16,0	0,6	1,5	6,3	5,0
14	Portugalsko	11,8	1,2	1,8	6,3	5,9
15	Španělsko	11,2	1,4	1,5	5,4	4,4
16	Česká republika	10,6	0,8	1,9	6,7	4,4
17	Maďarsko	11,0	0,6	3,5	5,1	5,1
18	Polsko	16,2	1,2	1,2	4,4	5,6
19	Slovensko	9,2	1,7	2,0	5,0	4,0

Pramen: OECD Social Expenditure database (viz Sirovátka a kol. 2005)

Skupiny příjmů:

- náhrady: kompenzace ušlého příjmu související s životním cyklem - stáří, pozůstalost, pracovní neschopnost (invalidita, nemocenské dávky)
- pasivní: pasivní sociální výdaje - nezaměstnanost (dávky v nezaměstnanosti), ostatní sociální výdaje (dávky soc. pomoci, soc. služby)
- aktivní: aktivní sociální výdaje - rodinná politika, bydlení, aktivní politika zaměstnanosti